

А. АҲМЕДОВ

УЛУҒБЕК
(ҲАЁТИ ВА ФАОЛИЯТИ)
(1394—1449)

ТОШКЕНТ
ЎЗБЕКИСТОН ССЖ «ФАН» НАШРИЕТИ
1991

Рисолада буюк ўзбек олими ва давлат арбоби Муҳаммад Тарагай—Улугбекнинг ҳаёти ва фаолияти ҳақида фикр юритилади. Рисолада аввал Улугбек туғилиб ўсган ва яшаган давр тавсифланади, сўнг унинг ҳаёти жабҳаларидаги энг муҳим ҳодисалар ҳақида хабар берилади ҳамда таржимаи ҳоли ҳақида тўхталади. Рисоланинг асосий қисмида Улугбекнинг илмий фаолиятига ва асарларига, хусусан, унинг асосий илмий асари—«Зижи Курагоний»га кўпроқ тўхталиб ўтилади.

Рисола кенг китобхонлар оммасига мўлжалланган.

М а с ъ у л м у ҳ а р р и р
профессор М. А. СОБИРОВ

Та қ р и з ч и л а р:

филология фанлари доктори И. А. АБДУЛЛАЕВ,
физика-математика фанлари номзоди А. А. АБДУРАҲМОНОВ

А $\frac{5002000000-423}{м 355 (04)-91}$ 293—91 © Ўзбекистон ССЖ «Фан»
нашриёти, 1991 й.

ISBN 5—648—01086—9

Ашраф Аҳмедов

УЛУГБЕК

На узбекском языке
Ташкент, «Фан»

ЎзССЖ ФА илмий-оммабон адабиётлар таҳрир ҳайъати
томонидан нашрга тасдиқланган

Муҳаррир *М. Шамсутдинова*
Мусаввир *А. Баҳромов*
Бадий муҳаррир *Б. Хайбулин*
Техмуҳаррир *Л. Тюрина*
Корректор *М. Худойназарова*

ИБ № 5432

Терияшга берилди 31.01.91. Босишга рухсат этилди. 20.03.91. Қоғози бичими. Босмаҳона қоғози № 1. Адабий гарнитур. Юқори босма. Шартли босма т. 3,36. Ҳисоб-нашриёт т. 3,3. 11800 нуска. 29 буюртма. Баҳоси 70 т.

ЎзССЖ «Фан» нашриётн: 700047. Тошкент, Гоголь кўчаси, 70.
ЎзССЖ «Фан» нашриётининг босмаҳонаси: 700170, Тошкент, М. Горький шоҳ кўчаси, 79.

КИРИШ

Улуғбек яшаб ижод этган давр — XIV аср охири ва XV асрнинг биринчи ярми — на фақат Мовароуннаҳр, балки дунё тарихидаги муҳим бир палла эди. Бироқ Мовароуннаҳр, Хуросон ва бошқа қўшни Шарқ мамлакатларининг ўша даврдаги тарихи кўп жиҳатдан Улуғбекнинг бобоси Темурнинг фаолияти билан боғлиқ эди. Шунинг учун биз аввал Темур хусусида қисқача тўхталамиз.

Авалло шуни айтиш керакки, чор Россиясида ҳам, совет даврида ҳам Темурнинг нафақат бутун ҳаёти ва фаолияти, балки ҳаётининг бирор даврини ҳаққоний ёритувчи бирорта илмий асар яратилган эмас. Мавжуд тарихий тадқиқотларда эса Темур хусусида қисқа, мўъжазгина жумлалар айтилиб, кўпроқ уни менсимаслик, инсоний ва ҳарбий фазилатларини тан олмаслик ёки уни камситиш, ерга уриш ва ҳақорат қилиш билан кифояланилган.

Ушбу рисолада биз Темур ва унинг даврига ҳамда Улуғбек фаолиятига объектив ёндашиш мақсадида тарихий манбаларга — Низомиддин Шомий, Ибни Арабшоҳ, Шарафуддин Али Яздий, Фасих Ҳавофий, Бартольд асарларига, «Темур тузуклари»га ва Темурнинг ўзи ёзиб қолдирган «Таржимаи ҳоли»га¹ назар ташлаймиз.

¹ Автобиография Тамерлана. Перевод с тюркского Нила Лыкошина. Ташкент, 1894.

ТЕМУР

Амир Темур ҳижрий 736 йили 25 шаъбон (милодий 1336 йилнинг 9 апрель) куни Каш (ҳозирги Шаҳрисабз) яқинидаги Хожа Илғор қишлоғида барлос амирларидан бўлмиш Тарағайнинг оиласида дунёга келди.

Темур бекнинг ўғли бўлгани учун болалигидан барча билимлардан мукамал таълим олади, кўпгина тилларни ўрганади. Унда болалигидан тарих ва бошқа аниқ фанларга мойиллик сезиларди. Шу билан бирга жисмоний ва ҳарбий ўйинларни ҳам жуда севар эди. У 16—18 ёшлигида қиличбозлик, найзбозлик ва айниқса ов билан машғул бўлади. 20 ёшида чавандозлик билан шуғулланади. Бу даврга келиб у анча чиниққан йигит бўлиб етишади. Ўз тенгқурларини икки гуруҳга бўлиб жанг машқларини бажаради.

Темурнинг болалик ва ўсмирлик йиллари чиғатой Қазонхон ва амир Қазаған даврига тўғри келади.

Темур биринчи марта сиёсатга 22 ёшида аралашади. Шу ёшида у ўзининг собиқ мактабдош тенгқурлари билан аскар тўплаб амир Қазанғанга қарши қўзғолон кўтаришга отланади. Лекин бу пайт онасининг вафот этиши ва яна бошқа бизга номаълум бўлган сабаблар билан қўзғолоннинг олди олинган кўринади. Ҳар ҳолда қўзғолон бўлгани ҳақидаги хабар сақланмаган. Лекин ўша оралиқда Темур отаси Тарағай билан амир Қазағаннинг ҳузуринида бўлади. Амир унинг ҳаракатларидан хабардор бўлса керак, Темурнинг қўлини боғлаб қўйиш мақсадида унга хотинликка ўз набирасини, яъни бўлажак амир Ҳусайннинг синглисини беради ва бир қанча моллар тортиқ қилади. Темур амир Қазағаннинг ўша даврдаги аҳволи ва мавқеи ҳақида ғурур билан бундай дейди: «У (амир Қазаған) айтарлик даражада қудратли ҳоким эмас эди, унинг қўлидан осонлик билан подшоликни тортиб олишим мумкин эди. Лекин менга қилинган лутфу карамга нисбатан кўрнамаклик қилмоқ-

чи эмасдим»². Афтидан амир Қазаған вақтинча мақсадига эришган кўринади. Чунки Темур бундан кейин ҳам мамлакат тахтини қўлга олиш мақсадидан воз кечмайди ва ҳарбий машқларини давом эттираверади. Лекин бу мақсадига у усталик билан, катта қон тўкмасдан эришишга ҳаракат қилади. Темур амир Қазағанга неvara куёв бўлиши билан, унга яқин ва ишончли одамлар даврасига киради. Бу ишончдан Темур моҳирона фойдаланади. Амир Қазаған ўлдирилишидан бироз аввал унга уюштирилган фитнани Темур фош қилади ва Қазаған унга мукофот сифатида Шибирғон шаҳрини инъом қилади.

Темур ўз мақсадига қон тўкмасдан эришишда яна бир моҳирона сиёсат ишлатади. Амир Қазаған Хоразмни босиб олмоқчилиги ва бу ишни Темурга топширмоқчи эканлиги Темурнинг қулоғига етади. Шунда у Қазағанга яқин бўлган амир Хисрав Баянқулини чақириб, унга Хоразмни босиб олиш мушкул эмас, бу ишни Қазаған ўз ўғли Абдуллога топширса яхши бўлади. Чунки агар Абдулло Хоразмни олса ўз номига ҳам, отасининг номига ҳам шуҳрат келтиради. Агарда бу ишни Темурга топширилса улар бу шуҳратдан маҳрум бўлади, деган фикрни Хисрав Баянқулига қаттиқ уқтиради. Баянқулидан бу сўзларни эшитганидан сўнг Қазағанга бу фикр маъқул тушади ва Хоразмга ўғли Абдуллони юборади. Абдулло хоразмликлардан қақшатғич зарба еб енгилгани ҳақида отасига ёзиб юборади. Қазаған дарҳол Хоразмга Темурни аскарлари билан юборади. Лекин Темур хоразмликлар билан аввалдан келишиб олиб, уларни урушсиз таслим бўлишга рози қилади. Бу ғалаба эвазига Қазаған Темурга Хоразм амирлигини ҳадя қилади.

Амир Қазаған анча калтабин ва содда эди. Темур уни ўз куёви Туғлуқ Темурнинг ҳужум ва найрангларидан яна бир неча бор қутқаради. Лекин Қазаған ўзининг сиёсий калтабинлиги туфайли, унга энг яқин бўлган амирларидан Хисрав Баянқулини ҳам ўзига душман қилиб қўяди. Бу Хисрав Баянқули Қазағаниннг ўғли Абдуллонинг қайнотаси эди. Темур бу сиёсий можаролардан усталик билан фойдаланиб, амир Қазаған тириклигида ундан кейин Мовароуннаҳр амирлигига васиятнома олади. Баянқули билан Туғлуқ Темур тез орада Қазағанин ўлдириб, унинг ўрнига Абдуллони ўтказадилар. Бироз муддатдан сўнг Абдуллони ҳам ўлди-

² Ўша асар, 44-бет.

радилар ва тахтга Ясур Темурхоннинг ўғли Темуршоҳ Уғлонни ўтказадилар. Лекин расман Қазағандан кейин бутун Туркистоннинг расмий амири Темур эди. Шунинг учун энди у ўз душманлари билан очиқ кураш йўлига ўтади. Расмий жиҳатдан бу кураш амир Қазаған учун қасос олиш ва Мовароуннаҳрда тартиб ўрнатишдан иборат эди. Темурнинг шуҳрати орта бориб, Баян Салдурий ва Хожи Барлос амирлар ўз аскарлари билан Темурга қўшиладилар. 1366 йилга келиб Темур бутун Мовароуннаҳрда ҳукмини ўрнатади ва шу йилнинг ўзида Хуросон тарафга интилиб, Балхни босиб олади. Шундан сўнг Темурнинг сиёсати халқаро тус олади.

Бу даврга келиб Темур халқаро миқёсда иккита жуда хавфли душман орттиради. Бири Қазағаннинг набираси Хуросон ва Эроннинг амири Хусайн эди. Бу ҳам Мовароуннаҳрга даъвогар эди. Иккинчи душмани эса Мовароуннаҳр ва Жетанинг Чигатой ҳокимларидан бўлмиш Туғлуқ Темурхон эди. Темур Мовароуннаҳрга амир бўлиши учун ёлғиз Қазаған васиятномасининг ўзи кифоя қилмасди. Бунинг учун бу ерларнинг расмий хони Туғлуқ Темурнинг ёрлиғи ҳам керак эди. Бу рақибларнинг иккиси ҳам Темурни ўзига тобе қилиш ва сиёсатдан четлатиш мақсадида эдилар. Лекин Темур уста сиёсатдон эканлигини яна бир неча бор исботлайди.

Бу ҳокимлар билан Темур шундай сиёсат олиб бордики, унга кўра Туғлуқ Темурхон худди амир Қазаған билан бўлганидек, мураса қилади. Шу сиёсати натижасида Темур хондан бутун Мовароуннаҳрга амирликка ёрлиқ олишга муяссар бўлади. Амир Хусайн билан эса бўри битимига амал қилади. Бошқача айтганда, кези келганда у билан олишарди, дўппи тор келганда эса мураса қиларди. Амир Хусайн 1366—1370 йиллар орасида Мовароуннаҳрни ички ишларига ҳаддан ташқари кўп аралашарди ва ўзини гўёки бу ерларнинг қонуний амири деб ҳис этарди. Лекин Темурнинг қўлида Қазағаннинг васиятномаси ва Туғлуқ Темурнинг ёрлиғи бўлганлиги учун ҳамда Темурнинг ҳарбий қудрати ва шуҳрати сабабли Хусайн ундан ҳайиқарди. Темур Хусайннинг феъл-атворида ҳасадгўйлик, ҳасислик, очкўзлик ва кибр мавжудлигини таъкидлайди. Амир Хусайннинг бундай камчиликларини яхши билган Темур булардан моҳирлик билан фойдаланади. Хусайн, Мовароуннаҳрда ҳокимиятни мустаҳкамлаш ва бу ерни рақиблардан ҳоли қилишда ва худди шундай ҳарбий ва сиёсий мақсадларда Хуросонда ҳам Темур амир Хусайннинг фао-

лиятини ишга солиб ундан фойдаланади. Бундай ҳо­ларда у ўзини гўё Ҳусайннинг буйруғи остида бўлган­дек олиб юради. Туғлуқ Темур ўрнига хон бўлган унинг про­дали ўғли Илёс Ҳўжага қарши курашда ҳам Темур амир Ҳусайнни ишга солиб ундан фойдаланади. Би­роқ хотини Ўлжай Туркон оға—Ҳусайннинг синглиси, вафот этганидан сўнг (бу даврга келиб мамлакатда ҳам осойишталик деярли ўрнатилиб бўлинган эди) натижа­да у билан қариндошлиги узилганидан кейин Темур у билан алоқа ва муросани узил-кесил тўхтатиб, у билан курашишга ўтади ва тез орада уни енгиб ҳалок қилади. 1370 йилга келиб Темур Мовароуннаҳр ва Ху­росоннинг ягона ҳокимига айланади. Шундай бўлса ҳам мамлакатнинг турли ноҳияларида нотинчликлар бўлиб турарди. Кўпроқ нотинч ер Хоразм эди. Бундан кейин­ги 15 йил мамлакатда осойишталик ўрнатиш ва ободон­лаштиришга сарфланади.

Темур Мовароуннаҳр ва Хуросоннинг ундан аввал­ги мўғул ҳокимларидан шу билан тубдан фарқ қилар­дики, у ўз ватани шаҳарларида қаср ва қўрғонлар, қас­ба ва рустақлар, работ ва мачитлар қурди. кўплаб боғлар барпо этиб, ариқ ва анҳорлар қаздириб сув кел­тирди ва мамлакатни ободонлаштирди. Барча мўғул ҳокимлари Чингизхоннинг васияти бўйича, умуман де­вор ва иморат қурдирмаган, ариқ қаздирмаган ва би­рорта дарахт ўтказмаган. Аксинча улар аҳолиси қири­либ, бўм-бўш бўлиб қолган шаҳар, работ ва қишлоқ­ларни текислатиб, ўзларининг кўплаб йилқи ва молла­рини ҳайдаб боқадиган далага айлантирганлар.

Темур мусулмон турк сифатида улардан тубдан фарқ қиларди. Темур ўз ҳокимлигининг бошлариданоқ қури­лиш ишлари билан шуғулланади. 1365—66 йилнинг қи­шидаёқ, яъни амир Ҳусайн билан кураш кетаётган бир пайтда Қарши шаҳрининг атрофини девор билан ўрай­ди, 1370 йили Самарқандни девор билан ўраб, қўрғони­ни қуради, 1380 йили Шаҳрисабзда Оқсаройни барпо этиб, шаҳар атрофини девор билан ўрайди³. Мабодо аҳолиси бўйсунмаган бирор шаҳарга нисбатан Темур қаҳр қилиб, уни вайронага айлантирган бўлса ҳам, ке­йинчалик уни қайтадан тиклатган. Хоразмнинг қадимги шаҳри Гурганч билан ана шундай бўлган.

Темур XIV аср 80-йилларининг ўртасига келиб ўзи ҳокимлик қилган жойларда бутунлай осойишталик ўр­

³ Бартольд В. В. Улугбек и его время. Сочинения. Т. II. Ч. 2. С. 49.

натди. Бундан кейинги ҳарбий ҳаракатларини, урушларини Мовароуннаҳр ва Хуросондан ташқарида олиб борди. Бу урушларга И. М. Мўминовнинг рисоласида⁴ бирмунча ҳаққоний баҳо берилган. Шунинг учун биз уларга баҳо беришдан воз кечамиз. Лекин шуни айтиш керакки, бизнингча Темурнинг урушларига ва унинг умуман сиёсатига баҳо беришда фақат К. Маркс, Ф. Энгельс ва В. И. Ленин берган баҳо билан ва уларга таяниш билан чекланиш етарли эмас. Чунки уларнинг биронтаси шарқ тилларини билмаган ва у тилларда ёзилган адабиётни ўқишга, демак, тўла баҳо беришга қодир бўлмаган. Биз бу ерда Темур юришлари ҳақида фақат қисқача тўхталиб ўтамиз.

Темур кўп жанг қилган. Лекин уларнинг энг машҳурлари «уч йиллик юриш», «беш йиллик юриш» ва «етти йиллик юриш» деб машҳур бўлган жанглardир. Бу жанглар натижасида Темур муваққат бўлса ҳам Қора, Эгей ва Ўрта денгиздан то Ҳиндистоннинг шарқи, Мўғулистон ва Хитойгача, Ҳинд океанидан то Урал тоғлари, Москва остоналари ва Днепр бўйларигача бўлган ерларни қамровчи буюк бир салтанат барпо этди. Бу империянинг ҳудудлари Чингизхондан кейин иккинчи, лекин Искандар Зулқарнайн давлати ҳамда Араб халифалигидан кичик бўлмаган улкан империя эди. Албатта бу жанглarda кўп қон тўкилган. Шунинг учун юзаки қарашда Темурни, яқин кунларгача айюҳаннос солиб бақираётганларга қўшилиб, қонхўр, золим дейиш мумкин. Лекин бу билан тарихий ҳақиқат ниқобини очиб бўлмайди. Тарихийлик Темур юришларига нисбатан ҳолисона баҳо беришни тақозо этади.

Темур одил халқпарвар инсон бўлган. Унинг таржимаи ҳолидаги ушбу парча диққатга сазовордир: «Менинг қудратли лашкарим Арзирум шаҳри атрофидаги бутун чўлни ишғол қилиб турарди. Мен ўз лашкаримга бир назар ташладим-да, ўзимча ўйладим: мана мен бир ўзим айтарлик ҳеч қандай кучга ҳам эга эмасман, лекин бутун бу лашкар ва ҳар бир аскар алоҳида менинг иродамга сўзсиз бўйсунди. Мен бирор буғруқ берсам бас, у дарров ва тўлиқ бажарилади. — Ана шу тариқа ўйларга чўмиб, мен парвардигорга ўз бандаларининг орасидан мени кўтариб улуғлаганлиги учун шукроналар айтдим. Ва олий даражадаги доно уламолардан сўраб айтдим-ки, шу тумонат одамнинг менга

⁴ Мўминов И. М. Амир Темурнинг Ўрта Осиё тарихидаги тўтган ўрни. Тошкент, 1968.

бўйсунинининг сабаби нимада деб. Уламолар айтдиларки, бу тангрининг амри, мендаги куч ва қувват Аллоҳнинг хоҳиши ва қудрати деб. Улар Қуръоннинг шундай оятини келтирдиларки, унда агар подшоҳ ўзининг барча қилмишларида адолат билан иш тутса, у ҳолда унинг барча фуқаролари унга сўзсиз бўйсунадилар, душманлари эса ундан қўрқадилар»⁵.

Темур 21 ёшда пири Абу Бакр Тайободийдан илтимос қилиб, ундан йўл-йўриқ кўрсатишни ва панд-насиҳат қилишни сўраганида, шайх унга дуойи-фотиҳа бериб, унга бир чиганоқ узук ҳадя қилади. Узукнинг кўзига форсча «рости-расти» деган сўзлар битилган эдики, уларнинг маъноси: ҳаққонийлик ва одиллик ҳар қандай балодан ҳалос қилади, омад келтиради демакдир. Темур бутун умр бўйи мана шу қасамёддек сўзларга амал қилади.

Темурнинг «қонхўрлиги» ҳақидаги сталинизм жарчиларининг «тадқиқотларига» Рюи Гонзалес де Клавихонинг бир хабари сабаб бўлган. Бу маълумотга кўра Темур «беш йиллик юриш» пайтида Туркиянинг шарқидаги Сивас шаҳрини забт этиб, Сурияга ўтаётганида Сурия билан Туркия оралиғидаги ерларда кўчманчилик қилиб юривчи «оқ татар» номли элатга дуч келади. Тўсатдан жанг бошланиб кетади. Натижада оқ татарлар енгилиб, Темур уларни асир қилади ва Эроннинг шимолидаги Дамғон вилоятига кўчиради, чунки у ернинг аҳолиси кам эди. У бу билан Дамғон вилоятини ободонлаштиришни назарда тутган. Бироқ оқ татарлар аввалгидек бўйсунмай итоатсизлик қилдилар. Узаро бирлашиб олиб, аста-секин ғарбга, ўз ерларига силжий бошлайдилар. Йўл-йўлакай атрофдаги шаҳар ва қишлоқларни талон-торож ва вайрон қилдилар. Шунда Темур аскарларининг қаҳри келиб, уларни қириб ташлайди ва уларнинг бошларидан тўрт қўрғон қурдиради. Жами бўлиб 600 минг киши қирилади. Бу воқеа XIV асрнинг охириги ўн йиллиги — ўша даврнинг феодал империясида содир бўлган эди. Лекин XX асрнинг 30—40-йилларида Сталин томонидан социалистик жамиятда миллионлаб бегуноҳларнинг қириб ташланиши олдида Темурнинг қилмиши ҳеч гап эмас.

Бу ҳодисаларнинг барчасига умумий тарзда баҳо бериб айтиш мумкинки, ҳар қандай ҳуқуқсиз давлатнинг сиёсати катта қурбонлар келтирилишига сабаб бўлади.

⁵ Автобиография Тамерлана. С. 9.

Темурнинг мамлакатимиздаги ва унинг ташқарисидagi муҳолифлари «Темур босиб олган ерларидан уста, меъмор ва олимларни кўчириб келиб, фақат Самарқандда қурилишларни олиб борган ва ободонлаштирган. Бошқа ерлар билан эса иши бўлмаган» деган сафсата-ларни айтадилар. Бу ҳақда аввалам бор шуни айтиш керакки, ҳар қандай буюк давлатдаги илм-фан ва маданият арбоблари фақат шу давлатдаги ҳукмрон миллат вакилларидагина иборат бўлмай, балки кўп миллатли бўлиб, улар миллати жиҳатидан байналмилал бўлади. Тарихда бунга мисоллар кўп. Араб халифалигини олайлик. Араб маданияти энг гуллаган давр X—XI асрларда Бағдод, Дамашқ ва бошқа шаҳарларда хизмат қилган олимларнинг кўпчилиги эронликлар, суряликлар, хоразмликлар, суғдлар, яҳудийлар, юнонлар ва ҳатто Мовароуннаҳр туркларидан ҳам иборат бўлган. Демак, халифаликдаги олимлар учун яратилган шароит уларни ўша тарафга жалб этган. Рус империясини олайлик. XVIII аср ва XIX аср биринчи ярмида Петербург академиясида ишлаган олимларнинг мутлақ кўпчилиги Фарбий европалликлар бўлиб, аввалига улар орасида рус миллати вакилларида йўқ эди ҳам. Рус олимлари кейинчалик шакллана бошлади.

Демак, илм ва маданият аҳлларининг ўз ижодларига шароит излаб бир мамлакатдан бошқа мамлакатга ва, айниқса, йирик пойтахтларга кўчишлари тарихда кенг тарқалган табиий ҳол эди.

Шунинг учун айтиш мумкинки, агар Самарқандда илм-фан ва маданият юксалиши учун қадимги анъанага таянилмаганда ва улар учун шароит бўлмаганида эди, Темур минглаб олимлар, меъморларни пойтахтга олиб келганида ҳам, уларнинг қўлидан ҳеч нарса келмас ва улар тезда тарқалиб кетар эдилар. Айтганимизга далил сифатида иккита мисол келтирамиз.

Маълумки, мўғуллар 1221 йилнинг эрта баҳорида Буюк Хоразмшоҳлар пойтахти Урганчни забт этиб, шаҳар аҳолисини қирғин қиладилар ва улар орасида юз минглаб энг зўр уста ҳунарманд ва олимларни Чингизхон империясининг пойтахти Қорақурумга олиб кетади. Шу воқеалардан 30—40 йилча кейин Қорақурумда бўлган итальян сайёҳлари у ерда қарийб 2 миллион турли миллатга мансуб ҳунарманд ва донишмандларни учратганлар. Демак, мўғуллар ўзлари босиб олган барча катта шаҳарлардан зиё аҳлини олиб кетганлар. Лекин ўша олимлар, ҳунармандлар ва донишмандлар ўзларидан бирор бир хотира қолдирадиларми?

Бу саволга иккиланмасдан «Йўқ!» деб жавоб бериш мумкин. Чунки, у олим, ҳунармандлар маданият марказларидан зўрлик билан кўчириб кетилган бўлиб, саҳро ўртасида жойлашган, ўтов ва капалардан иборат муваққат бир «шаҳар» бўлган Қорақурумда ижод аҳли учун ҳеч қандай шарт-шароит йўқ эди. Шунинг учун у шўрлик бахтсизлар ўзларидан ҳеч қандай асорат қолдирмай, бекорга саҳрода ўлиб кетдилар.

Иккинчи мисол тариқасида Қози Зода Румийнинг тақдири ҳақида тўхталиб ўтиш мумкин. У Туркиянинг шимоли-ғарбидаги Мармара денгиз соҳилидаги Бурса шаҳрида туғилган бўлиб, мадрасада ўқиб юрган йилларида устози Фанорий афандидан «Мовароуннаҳр уламсининг улуми риёзиядаки овозаи машҳурасини эшитта-эшита ниҳоят икмоли таҳсил учун у жониба гетмакка қарор вермиш»⁶ экан. Агар Қози Зода 1355—1365 йиллар орасида таваллуд этганини эътиборга олсак, бу воқеа XIV асрнинг 80-йиллари ўрталарига тўғри келишини кўрамиз. 1380 йилларнинг ўртасида Темур энди «уч йиллик юришга» отланаётган эди. Демак, ўша даврдаёқ, яъни Темур ҳали бегона мамлакатлардан олимларни келтирмасданоқ, Мовароуннаҳрдаги олимларнинг математика илми соҳасидаги овозаси Европанинг чегарасига яқин кичик бир турк шаҳарчасигача тарқалиб, у ердаги ёш йигит Қози Зодани ўз илмини камолотга етказишга даъват этиб, жалб қилибди. У ҳолда катта йўллар ёқасидаги йирик шаҳарларда қандай овозалар тарқалган экан? У ерлардан ҳам кўплаб ёшлар карвонларга эргашиб Самарқандга келмаганмикан? Албатта, Темурнинг ўзи ҳам илмга мойил эди. У кўпроқ тарихни севарди. Ундан ташқари табобат ва астрономия билан ҳам анча қизиқарди (Шуниси диққатга сазоворки, унинг астрономияга қизиқиши кейинчалик ирсият сифатида набираси Улуғбекка ўтган). Албатта, Темур илм аҳллари ни бошқа ерлардан пойтахтига олиб келганини инкор этиб бўлмайди. Улар орасида Хусомиддин Иброҳимшоҳ Кермоний каби табиб, мавлоно Аҳмад каби астрономлар ҳам бор эди. Лекин аслида олим ва ҳунармандларни Мовароуннаҳрга ва унинг пойтахти Самарқандга бу ердаги илм ва ҳунарларнинг юксак даражадалиги ва шуҳрати жалб этганлиги шубҳасиздир.

Яна шуни ҳам қўшимча қилиб айтиш мумкинки, мўғул истилосидан анча авваллари ҳам, истило арафа-

⁶ Солиҳ Закий. Осори боқия. 1-жилд. Истанбул, 1329 ҳ. (1911 м., туркча), 186—187-бетлар.

сида ҳам Мовароуннаҳрда дунё фанининг шаклланиши ва ривожланишига муҳим ҳисса қўшган буюк олимлар ва меъморлар бўлган. У даврда ал-Хоразмий, ал-Фарғоний, ал-Бухорий, ас-Самарқандий, аш-Шоший, ал-Форобий, ал-Жавҳарий ва бошқалар Мовароуннаҳрнинг ҳудудидан ташқарида ҳам жуда машҳур бўлган. Агар мўғул истилосидан илгари ҳам Мовароуннаҳрдан бундай олимлар етишиб чиқмаганида эди, ҳозирги замон «темурушуносларининг» мазкур фикрлари тўғри бўлур эди. Мўғул истилоси Мовароуннаҳрга бошқа мамлакатларга нисбатан жуда катта талафот келтирди. Бу талафотлардан бири шу эдики, мўғул истилоси натижасида кўплаб донишманд ва зиёли кишилар Мовароуннаҳрдан хорижий шарқ мамлакатларига қочиб, тарқалиб кетдилар. Кетолмаганлари эса Мўғулистонга олиб кетилган ёки қириб ташланган эди. Темурнинг Самарқандга хориждан олиб келган олимлари ҳеч уларнинг ўрнини тўлдиролмас эди.

Энди Темурнинг мамлакатни ободонлаштиришдаги ишларига келсак, бу борада Темур билан Чингизхон ва унинг авлодлари орасида ҳеч қандай ўхшатиш бўлиши мумкин эмас. Бу хусусда рус академиги В. В. Бартольд Р. Г. де Клавихога жўр бўлиб, унинг вайронагарчиликлар қилганлиги ҳақида гапирса ҳам, Темурнинг буюк бунёдкор ва ижодкор эканлигини тан олишга мажбур бўлган. У айтади: «Темур бир вақтнинг ўзида ашаддий бузғунчи ва ташаббускор қурувчи эди; у буюк иморатлар барпо этди ва уларни улкан боғу роғлар билан ўради, шаҳар ва қишлоқларни тиклади, сув иншоотлари барпо этилди ва бузилганлари тuzатилди. Маданият барпо этиш мумкин бўлган ер майдонларини бўш қолдирмас эди. Темурнинг ижодкорлик фаолияти ҳам унинг қилган вайронагарчиликлари каби кишини ҳайратда қолдирарди. Мусулмон меъморчилигидаги энг яхши давр Темур ва унинг авлодлари номи билан боғлиқ»⁷.

Албатта, Темур энг аввал пайтахти Самарқандни ободонлаштиришга, унинг салобати ва улуғворлигини орттиришга ҳаракат қилган. Лекин у Мовароуннаҳр ва Хуросоннинг бошқа шаҳар ва қишлоқларида, ҳатто Жанубий Озарбайжон ва Кобул каби узоқ ерларда ҳам ободонлик ишларини олиб берган, сув иншоотларини қурдирган.

⁷ Бартольд В. В. Улугбек и его время. Сочинения. Т. II. Ч. 2. С. 60—61.

Юқорида айтилганлардан шундай хулосага келамизки, Темурнинг қилган «вайронагарчиликлари», «ваҳшийликлари» ва «қонхўрликлари» ундан бир неча аср кейин яшаган лашкарбошилар ва айрим давлат арбобларининг бунга ўхшаш фаолиятларидан зўр бўлмаган. Ҳатто Темур бунда уларга етолмаган ҳам. Умуман олганда унинг барча қилмишларини тарозига қўядиган бўлсак, хулқ-атворидаги инсоний сифатлар ва унинг ижобий фаолияти анча оғирлик қилади.

Энди унинг хотинлари ва фарзандлари ҳақида тўхталиб ўтайлик. Темур хотинларининг сони ва уларнинг исмлари аниқ маълум эмас. Унинг ўзи айтиши бўйича, отаси уни 22 ёшга тўлганидан кейин, демак ҳижрий 757 милодий 1356 йилнинг кузагида, амир Чағуи Барлоснинг қизига уйлантиради⁸. Лекин ўша йилиёқ у амир Қазоганининг набираси ва Амир Ҳусайннинг синглиси Ўлжай Туркон оғага уйланади. Темур 1360 йилгача икки ўғил кўради. Улардан бири Жаҳонгир 1376 йили 20 ёшида ўлади. Иккинчи ўғли Умаршайх 1394 йили 40 ёшдалигида Курдистондаги жангда ҳалок бўлади. Жаҳонгир онасининг исми Турмиш (ёки Бурмиш) оға бўлишига кўра у Чағуи Барлоснинг қизи бўлса керак. Умаршайхнинг онаси исми ҳақида маълумот йўқ. Лекин туғилган йилига кўра у Ўлжай Туркон оганинг ўғли бўлса керак. Чунки 1360 йилгача Темурнинг хотини иккита бўлганлиги аниқ. Ўлжай Туркон оға 1366 йили ўлади.

1370 йили Темур амир Ҳусайн ўлдирилганидан кейин унинг хотинларидан тўрттасини ўзига хотин қилиб олади. Улардан бири Қазон хоннинг қизи Сарой Мулк хоним эди. Сарой Мулк хоним Темур хотинларининг каттаси деб ҳисобланадиган бўлди. Шу хотини орқали Темур Қазонхоннинг куёви бўлганлиги учун унинг тўлиқ исмига «Гурагон» (мўғулчада «куёв») қўшимчаси қўшиладиган бўлди. 1378 йили Темур Туман оға исмли 12 яшар қизга уйланади. 1397 йили охирида Темур навбатдаги мўғул хони Хизр хўжанинг қизи Тукал хонимга уйланади⁹. Бу хотин Темур хотинлари орасида иккинчи ўринда бўлиб, «Кичик хоним» деб аталадиган бўлди. Темурнинг яна бир хотини мўғул Хожибекнинг қизи Чўлпон Мулк гўзал бўлиб, уни амир хонлиқда айблаб ўлдиради.

⁸ Автобиография Тамерлана. С. 44.

⁹ Фасих Хавафи. Мужмали Фасихи. Пер., предис., примеч., указ. Д. Ю. Юсуповой. Ташкент. 1980, С. 118.

Энди Темурнинг фарзандларига келсак, уларнинг иккита энг каттаси — Жаҳонгир ва Умаршайх ҳақида юқорида қисқача тўхталиб ўтилди. Аввало шунга айтиш керакки, амир Темурнинг ўзи ўта баҳодир, дов ва шерқалб алп эди. Уни душманнинг сони ҳам, қуроли ва жоҳати ҳам заррача ҳўчитолмас эди. У жанг майдонига биринчилар қаторида отилар эди. Жисмоний камчилиги — оёғи оқсоқлиги ва икки бармоғи йўқлигига қарамай душман билан яккама-якка олишишга чиқаверар эди. Темурнинг аскарлари ҳам ана шундай баҳодирлик руҳида тарбияланган эди. Унинг лашкарининг аёвсизлиги шундан бўлса керак. Темур фарзандларини ҳам ўзига ўхшатиб тарбиялашга интилар эди. Чунончи, Умаршайх 1370 йилиёқ 16 ёшлик ўспирин пайтида амир Ҳусайн билан бўлган жангда баҳодирлик намоён қилади. Худди шунингдек, тўртинчи ўғли Шоҳрух ҳам 16 ёшдалигида 1393 йили Форс ўлкасининг амири Мансурни жангда енгиб, унинг бошини олиб келиб, отаси Темурга тортиқ қилади. Темурнинг учинчи ўғли Мироншоҳ 1366 йили туғилган бўлиб, 14 ёшидаёқ Хуросонга бўлган юришда иштирок этади. Шунинг учун бўлса керак, шу ўлканинг валийлигини Темур унга топширди. Мироншоҳ Ўзбекхоннинг набирасига уйланганлиги сабабли отаси каби «Гурагон» унвони билан аталади. Бироқ Мироншоҳ Темурга кўп ташвишлар келтиради. 1393 йили Хуросон шимолидан ташқари, бутун Эрон ва Ироқнинг Бағдоддан бошлаб шимолигача ва Озарбайжонни Темур Мироншоҳнинг мулки деб эълон қилади. Мироншоҳ кўп тарафдан отасига ўхшаганлиги сабабли бўлса керак, Темурнинг айғоқчилари уни мустақиллик ҳаракатларида айблайдилар. Ундан ташқари унда руҳий ожизлик аломатларини топишга ва мамлакатни бошқара олмаётганликда ва ҳатто исёнкорликда айблашга ҳам интиладилар. Бироқ 1399 йили Темур «етти йиллик» юриш пайтида Мироншоҳнинг ерларидан ўтганида бундай аломатларни сезмайди. Шундай бўлса ҳам Темур уни тахтдан четлатади.

Бу юришга кетишдан аввал Темур Самарқанд ҳокимлигида Жаҳонгирнинг ўғли Муҳаммад Султонни, Фарғонада Умаршайхнинг ўғли Искандарни қолдиради. Уша йилнинг қишида Искандар билан Муҳаммад Султон ўртасида низо чиқиб, Муҳаммад Султоннинг амри билан Искандар Самарқандга келтирилиб қамаб қўйилади; унинг отабеги билан 26 навқари қатл қилинади. 1400 йилнинг охирида Дамашқни қамал қилиш пайтида Темурнинг қизи тарафидан набираси Султон

Хусайн хойнлик қилиб, душман тарафига ўтиб, бобосига қарши жанг қилади. Лекин тезда тутиб олиниб, таёқлаб жазоланади. Темур Искандар билан Пир Муҳаммадни ҳам таёқлаш билан чекланади. Шуниси диққатга сазоворки, 1399 йили «етти йиллик» юришда Мироншоҳнинг қатл қилинган ноибларининг «Найи», «Чанги», «Уди», «Гўйанда», «Наррод» деган лақаблари ҳам бор эди. Демак, бундан ҳақиқатан ҳам Мироншоҳ атрофига мусиқашунослар, нард ўйновчилар («наррод») ва бошқа маншатга мойил шахсларни тўплаб давлат ишларидан четлашиб қолган кўринади. Бу ҳолда Темурнинг унга нисбатан тутган йўли ўринли эди.

Мироншоҳдан кейин, 1401 йили «Хулақухон тахти», яъни Эрон Муҳаммад Султонга топширилади. У кўп жангларда баҳодирлик ва қаҳрамонлик кўрсатиб, 1403 йили тўсатдан касал бўлиб ўлади. 1404 йили бу тахт Мироншоҳнинг иккинчи ўғли Умарга топширилади. Шу билан бирга Мироншоҳнинг аскарлари ва умуман Ғарбий Эрон ва Ироқдаги лашкарлар ва бошқа шаҳзодалар ҳам унинг қўл остига берилади. Шаҳзодалардан Пир Муҳаммадга, унинг гуноҳи кечирилганидан сўнг Шероз топширилади, укаси Рустамга Исфаҳон тегади, Мироншоҳнинг катта ўғли Абу Бакрга Бағдод ва Искандарга Ҳамадон тегади. Муҳаммад Султон ўлганидан сўнг, 1404 йили Жаҳонгирнинг бошқа ўғли — 1376 йили туғилган Пир Муҳаммадни Темур ўзининг вориси деб эълон қилади. Лекин ўша пайтда Темур ўғилларидан энг кичиги Шоҳрух ҳаёт бўлса ҳам, уни ўзига яқин тутмайди ва Самарқандга келтирмайди. Бироқ унинг болаларига, хусусан Улуғбекка, Темур анча меҳр билан қарайди.

УЛУҒБЕК

Шоҳрух мирзонинг катта ўғли Улуғбек ҳижрий 796 йили жумада аввал ойнинг 19 да якшанба/милодий 1394 йили 22 март куни дунёга келади. Бу воқеа Темурнинг «беш йиллик юриши» пайтида Ироқи Ажамнинг Султония шаҳрида рўй берди. Темурга замондош муаррихлардан Фасиҳ Ҳавофийнинг айтишича, худди шу куни бир машъум ҳодиса ҳам рўй беради — амир Темур соҳибқироннинг иккинчи ўғли Умаршайх Бағдод яқинидаги Хармату қалъасини қамал қилиш пайтида ўлдирилади. Бундан ташқари ўша йили Шоҳрух мирзонинг иккинчи ўғли (бошқа хотинидан) Иброҳим Султон туғилади¹. Бу воқеа Арманистон ва Озарбайжон ҳудудида содир бўлади.

Улуғбекнинг онаси Гавҳар Шод оға чигатой амирларидан Ғиёсиддин Тархоннинг қизи эди. Ғиёсиддиннинг яна икки қизи 1392 йили Умаршайхнинг ўғилларига теккан эди. Шоҳрух 1388 йилиёқ, яъни 10 ёшдалигида уйланган эди. Лекин у ўшанда Гавҳар Шодга уйланганми ёки бошқа хотинига уйланганми бизга маълум эмас. Лекин Гавҳар Шод оға кейинчалик Шоҳрухнинг ҳаётида унинг бошқа хотинларига нисбатан муҳим ўрин тутди.

Ўша пайтда Темурнинг оиласига тегишли хотинхалаж ва ёш болалар лашкарнинг ўғруқида Сарой Мулк хоним бошчилигида Султонияда турарди. Темур эса Ироқнинг шимолидаги Мардин шаҳрини ишғол қилиш учун жанг олиб бораётган эди. Темурга набиралари туғилгани ҳақида хушxabар етгач, у шимолга Арманистон ва Озарбайжонга, Иброҳим туғилган ерга келади.

Шоҳрухнинг биринчи ўғлига туғилишида Муҳаммад Тарағай исми берилади. Лекин ҳализгача номаълум

¹ Фасиҳ Хавафи. Мужмали Фасиҳи. Ташкент, 1980. С. 116—117.

сабабга кўра, унга ҳаётда Улуғбек атамаси исм бўлиб қолиб, асли исмини сиқиб чиқаради.

Улуғбек болалигида доимо бувиси Сарой Мулк хонимнинг кўз остида бўлади. Кези келганда шунга айтиш керакки, Улуғбекнинг илк болалик йиллари Қорабоғ билан боғлиқ. Бу ер Темур давригача шарқда Аррон деб аталарди. Лекин XIV аср охиригача чорагида, Темурнинг «беш йиллик» юриши давридан бошлаб Қорабоғ деб атала бошлайди. Темур одатда у ерда қиш пайтларида дам олар эди. Улуғбек ва Иброҳим туғилганидан кейин, Темур кўзи ёриган келинчақларни ўғруқ билан бирга 1394 йилнинг май ойидаёқ бу ерга келтиради. Уша йил кузида улар Султонияга қайтиб келадилар, қишида эса яна Темурнинг олдига келадилар. Ундан ташқари Улуғбек Сарой Мулк хоним билан ўғруқда «етти йиллик» юриш йилларида 1399—1400, 1401—1402, 1403—1404 йиллар қишларини Қорабоғда ўтказди. Шаҳзодалар ва хонимлар 1404 йили Самарқандга бутунлай қайтиб келадилар.

Давлатшоҳ Самарқандий Улуғбекнинг Қорабоғдаги йиллари билан боғлиқ бўлган ва унинг хотирасининг ўткирлиги ҳақида гувоҳлик берадиган бир ҳикояни келтиради. Улуғбек болалик йилларида Қорабоғдалигида бир бола билан ўртоқ бўлиб, у Темур саройидаги «ровийи ахбор» вазифасидаги бир кишининг жияни эди. 1448 йилга келиб у ўртоғи шайх Орифи Озарий бўлиб, танилиб, Хуросонда Улуғбек билан дарвешлар кийимида саломлашади. Улуғбек уни дарров танийди ва: «Сен бизнинг ровийи ахборимиз синглисининг ўғли эмасмидинг?» деб сўрайди ва у билан болалик йилларидаги воқеаларни эслаб кетади.

Улуғбек 10 ёшидан кейин асосан Самарқандда яшайди. Темур 1404 йили кузида «етти йиллик» юришдан қайтиб келганидан то ўлгунича бўлган сарой ҳаётида Улуғбек ҳам амирнинг бошқа набиралари каби фаол иштирок этади. У Хитой ва Испания элчилари қабулининг гувоҳи бўлади. Бу элчиларнинг қабул маросимида Темур набираларининг вазифаси элчиларнинг қўлидан, улар шоҳларининг ёрлиқларини олиб Темурга элтиб бериш, сўнг уларнинг ўзини бошқариб амир соҳибқироннинг тахти ёнига кузатиб бериш эди.

Уша йилнинг ўзида Темур 9 ёшдан 17 ёшгача бўлган беш набирасини уйлантиради. Улар орасида ўн яшар Улуғбек ҳам бор эди. Унинг қайлиғи Муҳаммад Султоннинг қизи Угай бека эди. 1404 йил Улуғбекнинг бобоси Темур тириклигидаги энг осуда йил бўлди. Бун-

дан кейин ташвишли йиллар бошланди. У йиллар ҳам бобоси Темурнинг ҳаёти билан боғлиқ эди.

Темур кўп йиллардан бери Хитойга юришни мўлжаллаб юрар эди. У «етти йиллик» юришдан Самарқандга қайтиши биланоқ ўша мўлжаллаб юрган ишини амалга оширишга қатъий қарор қилади. Ва мазкур йилнинг охирида, аниқроғи ҳижрий 807 йил жумада ал-аввал ойининг 23 кун/милодий 1404 йил 27 ноябрида лашкари билан Самарқанддан чиқиб Хитой сари йўл олади.

Темурнинг шарққа юришидан мақсади Мовароуннаҳрдан то Хитой чегараларигача бўлган ерларда яна иккита бекат тузиш эди. Хитойга юриш қилишдан аввал шарқдаги чегарани мустаҳкамлаб, у ердаги деҳқончилик маданиятини қайта тиклашга қарор қилади. 1397—1398 йил қишидаёқ у валийаҳди Муҳаммад Султонга Ашпара дарёси бўйлаб истеҳкомлар қуриш ва деҳқончиликни тиклаш вазифасини буюради. Бунинг учун Муҳаммад Султонга 40000 кишилик аскар беради. Бундан кейин чегара истеҳкомлари ундан ҳам шарқроққа Иссиқ кўлгача қурилади. Муҳаммад Султон 1399 йилиёқ мўғулларга қарши ҳарбий ҳаракат қилишга шайланиб турганида амакиваччаси Искандар ундан олдинроқ Фарғонадан Шарқий Туркистонга ҳужум қилиб ғалабага эришади. Бу юришига у Ашпарадаги аскар бошлиқларини ҳам жалб этади. Шу сабабга кўра Муҳаммад Султон Искандарни жавобгарликка тортади. Муҳаммад Султон билан Искандар ғарбга «етти йиллик» юришга кетганидан кейин Мовароуннаҳрнинг шимоли-шарқий чегараларида ҳам, Фарғонада ҳам амирзодалардан ҳеч ким қолмаган эди. Фақат 1402 йили Темур Мироншоҳнинг ўғли Ҳалил Султонни Самарқанд ва Туркистон чегарасигача ҳоким этиб тайинлайди. 1404 йили Хитойга юришдан аввал Темур чегаравий мулкларни Шоҳрухнинг ўғилларига улашиб беради. Улуғбекка Тошкент, Сайрам, Янги, (қадимги Тароз — ҳозирги Жамбул), Ашпара ва Жета вилоятдан то Хитойгача ерлар тегади; Иброҳим Султонга Андижон, Ахсикат, Кошғардан то Хўтангача ерлар тегади; Шарафуддиннинг айтишича, амирзодаларга бу ерлари «тамоми тобе ва тегишлилари билан бирга ўтади»². Бироқ шаҳзодалар ўз мулкларига бормай, балки бобосининг боргоҳида қоладилар.

Бу ерда шунини айтиш керакки, бу икки набирага «бе-

² Шарафуддин Али Яздий. Зафарнома, 951-бет.

рилган» ерларнинг талай қисми аслида ҳали Темурнинг мулкига кирмас эди; Уларни мулкка қўшиш учун ҳали жанг қилиш керак эди. Шунинг учун Темур «етти йиллик» юришдан келибоқ Хитойга юришга отланган эди. Бу энг сўнгги юришнинг асли мақсади аниқ эмас. Лекин Шарафуддин Али Яздийнинг айтишича «жиҳод қилиб, ширк аҳли ва диндан тойганлардан ислом қасосини олиш эди»³. Темур бу юришга қаттиқ тайёргарлик кўради. У мамлакатнинг шарқий чегараларида қатор истеҳкомлар кўтаради. Бундай истеҳкомлар Саврон, Тароз ва Тошкент шаҳарларида қурилади. Чингизхон вайрон қилган Банокат қайта тикланиб, уни мустаҳкам қалъага айлантирилади ва уни Темур энг кичик ўғлининг номи билан Шоҳрухия деб атайтиди. Шарафуддиннинг айтишича, «Темур юришни Мовароуннаҳр, Туркистон, Хоразм, Балх, Бадахшон, Хуросон, Сеистон, Мозандарон, тотор қавмидан, Румдан, Эронзамин, Озарбайжон ва Ироқдан келтирилган кучлар билан биргаликда икки юз минг отлиқ ва пиёда аскарни ҳозирлайди»⁴. Шу вақтда 1404 йилнинг охири келиб, қаттиқ қиш бошланади. Темур лашкари билан қишлашга мажбур бўлади. Лашкарнинг баронғори (ўнг қаноти) амирзодалардан Ҳалил Султон, Аҳмад (Умаршайх ўғли), умаролардан Худододи Ҳусайний, амир Шамсуддин Аббос ва бошқа тумонат ва хазорижотларнинг умаролари бошчилигида Тошкент, Шоҳрухия ва Сайрамда қишлайди. Лашкарнинг жавонғори (сўл қаноти) амирзода Султон Ҳусайн (Темур қизининг ўғли) ва бошқа умаролар бошчилигида Ясси ва Савронда қишлайди⁵. Иккала аскар истеҳкомларининг аҳамияти ва беклари номларининг Али Яздийдаги рўйхатига қараганда, баронғорга кўпроқ аҳамият берилган ва жавонғорга нисбатан қаттиқроқ қудратга эга бўлган кўринади. Фасих Ҳавофий ҳам бек ва ходимларнинг кўпчилиги Тошкентда (яъни баронғор қароргоҳида) қишлади дейиши⁶ ҳам фикримизга далилдир.

Темурнинг ўзи эса лашкарнинг қалби бўлган Утрор атрофидаги Оқсулот қишлоғи яқинидаги Қорабулоқ номли мавзеъда тўхтайтиди.

Амир Темур ўша йили декабрининг кўп қисмини Оқсулотда ўтказиб, 807 йил жумада ас-сонийнинг 21 си панжшанба — милодий 1404 йил 25 декабрь кунини

³ Ўша китоб, 952-бет.

⁴ Ўша китоб, ўша жойда.

⁵ Ўша жойда.

⁶ Фасих Ҳавофий. Мужмали Фасихи. 125—126-бетлар.

у ердан кўчиб, 12 ражабда — 1405 йил 14 январда Утрор шаҳрига келиб тушади.

Уша йил қиш шундай совуқ келадики, ҳатто Оби Хасарт, яъни Сирдарё музлайди. Лекин Темур етмиш яшар бўлишига қарамай унинг жангларида чиниққан танаси қисқа муддат ичида узоқ масофаларга кўчишга ҳам, қаттиқ қишга ҳам бардош беради. Шарафуддин Темурнинг шижоатига ҳайратланиб, «Етти йилдан кейин асли ватанига қайтиб келганига ҳануз беш ой тўлмасидан, тўхтаб турмасдан Чину Хитой кофирларини ғазот қилиш учун азму жазм қилиб, юзини ўша тарафга қараб ўгирди»⁷, яъни юрди деб айтади. Темур Утрорда сал кам бир ой (Фасиҳ Ҳавофийда — 40 кун) соғсаломат яшайди. Бўлажак касаллик ва вафотидан ҳеч қандай дарак ҳам йўқ эди. Уша кунлари у Олтин Ҳурдани ташлаб қочишга мажбур бўлган Тўхтамиш хоннинг элчисини қабул қилади ва унга Хитойдан жанг қилиб қайтгач, Олтин Ҳурдага яна юриш қилажagini ва Тўхтамишни яна тахтига ўтказажagini айтади. Бироқ тақдир тақозоси бошқача эди. 807 йил 10 шаъбон чоршанба куни — милодий 1405 йил 11 февралда — амирнинг соғлиғи «мувозанат кўчасидан огади»⁸. Уни ўша давр табибларининг энг маҳоратлиси ҳисобланган Мавлоно Фазлуллоҳ Табризий даволаб муолажа қилади. Лекин аҳвол яхшиланиш ўрнига кундан-кунга хасталикнинг бошқа иллатлари пайдо бўла бошлади. Баданидаги касаллиги кучайишига қарамай, Темурнинг касаллик бошланишидан то ўлгунига қадар руҳи тетик ва димоғи саломатлигича қолаверади. Дарднинг иложи йўқлигига ва бўлажак машъум ҳодисага дили инонгач, Темур барча хотинлари, фарзандлари ва умарои хавоссларини ҳозир бўлсин деб фармон беради. У ўз васиятида амирзода Пир Муҳаммад Жаҳонгирни ўзидан кейин Самарқанд тахтига валийаҳд ва қойиммақом деб эълон қилади. Ундан ташқари фарзандлари ва умароларига мамлакат ва миллатнинг ва райиятнинг, яъни халқнинг ҳамда лашкарнинг аҳволидан доимо бохабар бўлишни васият қилади.

Бундан кейин касалнинг шиддати янада зўраяди ва 807 йил 17 шаъбоннинг кейинги кунга ўтар кечаси — милодий 1405 йил 18 февраль кечаси Темур фонидан бақога ўтади. Айрим тадқиқотчилар Темурнинг ўлимига сабаб бўлган касал унинг совуқдан исиниш мақса-

⁷ Шарафуддин Али Яздий. Зафарнома, 961-бет.

⁸ Уша жойда.

дида майни ҳаддан зиёд ичганида деб ҳисоблайдилар⁹. Балки шундай бўлган ҳамдир. Чунки Фасиҳнинг хабарида Темур 4 шаъбон куни (1405 йил 5 февраль), яъни қаттиқ касали бошланишидан беш кун аввал энди нарда ва шахмат каби ўйинларни ўйнамасликка қасам ичди¹⁰. Ахир соппа-соғ юрган одам ўз одатини тўсатдан қасам ичиб ўзгартирадимми? Лекин қандай бўлса ҳам Темурнинг касали ва ўлимнинг асли сабаблари тарихда аниқ маълум эмас.

Шарафуддин Темур ўлимнинг Жалолий эрасига кўра (1079 йили бошланган) ҳам тарихини келтиради. Бу эра бўйича унинг вафоти 326 йил Исфандармузоҳ ойининг 4 ида рўй берган эди. Исфандармузоҳ ўша йили 14 февралда бошланганлигини эътиборга олсак, яна 1405 йил 18 февралга ўтар кечасига тўғри келади.

Темурнинг ўлганига бир неча шеърий тарихлар (саналар) ёзилади. Булардан Мавлоно Баҳоваддин Ҳожий қаламига мансуб қуйидагиси диққатга сазовордир:

سلطان تیمور آنکه مثل او شاه نبود
در هفصدوسی و پنج آمد بوجود
در هفصد و هفتاد ویکی کرد خروج
در هشتصد و هفت کرد عالم پدرو

Мазмуни:

Султон Темурдек мисли шоҳ бўлмади,
Етти юз ўттиз бешда вужудга келиб,
Етти юз етмиш бирда қилди хуруж,
Саккиз юз еттида қилди оламини тарк.

Бу рубойда учта муҳим сана кўрсатилган: бири Темур туғилган 1335 йилга тўғри келса, қолганлари 1370 йилги Темурнинг биринчи катта жанги ва 1405 йилдаги вафотини кўрсатади. Унинг умри ҳижрий ҳисобда 71 йил бўлиб, Шарафуддин уни «Бақара» сурасининг калити бўлмиш **الم** ҳарфларининг абжад ҳисобига мослигига ишорат қилади.

Юқорида биз ўзидан кейинги валийаҳд деб Пир Муҳаммадни тайинлаганини айтган эдик. Бироқ, Темур вафотидан сўнг унинг авлодларидан ҳеч ким Пир Муҳаммадни салтанат тахтининг вориси деб тан олмайди.

⁹ Бартольд В. В. Сочинения. Т. II. Ч. 2. С. 71.

¹⁰ Фасиҳ Хавафи. Мужмали Фасиҳи, 126-бет.

Мовароуннаҳр, Хуросон, Эрон, Озарбайжон ва Ироқда ҳам нотинчлик бошланади. Давлат салтанатига путур етади.

Фасих Ҳавофий Темурдан кейин тирик қолган унинг фарзанд ва набираларини санаб, улар 36 киши эканлигини эслатади. Ва улар орасида Шоҳруҳни жуда юқори кўтаради. Чунки Темурнинг барча ўғил ва набираларини фақат «амирзода» деса, Шоҳруҳни «Буюк хоқон» ва «Баҳодур» деб ҳам атайди ва Шерозда унинг номи билан пул зарб этилганлигини эслатади¹¹. Унинг ўн бир яшар биринчи ўғлини эса «махдумзода Улуғбек Гурагон» деб улуғлайди. Шарафуддин Али Яздий ҳам Шоҳруҳ ва унинг ўғли Улуғбекни бошқа амирзодаларга нисбатан бироз юқори қўяди. Демак, бундан кўринадики, Темурнинг ўзи Пир Муҳаммадни валийаҳдликка тайинлаган бўлишига қарамай, Эрон ва Туроннинг XV аср биринчи ярмидаги тарихида Шоҳруҳ ва Улуғбекнинг сиёсий вазни катта бўлган.

Темурга содиқликда қасам ичган амирлар Шоҳ Малик ва Шайх Нуриддин ҳам кўпчилик қатори Пир Муҳаммаднинг тарафида бўлмайдилар. Улар Самарқандни Шоҳруҳга топширилишининг тарафдорлари эдилар, чунки бу пайт Пир Муҳаммад Қандаҳорда бўлиб, у тезда етиб келолмас ва бундай оғир шароитда салтанатни узоқ муддат шоҳсиз қолдириш хавфли эди. Шу мақсадда улар Темурнинг хотинларини кичик амирзодалар билан бирга Самарқандга юборадилар. Темурнинг ўлимини сир сақлаб, юришни давом эттириш мақсадида лашкарнинг қалби билан баронғор ва жавонғорни Утрордан беш фарсах шарқдаги Чункалак қишлоғи ёнида тўплашни мўлжаллайдилар. Лекин асосий мақсад Темурнинг тириклигидаги режаси бўйича, Жета мўғулларининг ерларини, яъни Улуғбек ва Иброҳим Султон иккиси учун ваъда қилинган мулкни эгаллаш эди. Ҳарбий ҳаракатлар, асосан Улуғбекнинг бўлажак мулкида олиб борилиши керак эди. Лекин номаълум сабабларга кўра, Улуғбек хонимлар билан биргаликда Самарқандга юборилади ва укаси Иброҳим Султон эса қўшин билан қолдирилади. Қўшин эса шарққа қараб йўл олади. Бундан мақсад, барча қўшинларни бир ерга тўплаб бош лашкарбошликни Ҳалил Султонга топшириш эди.

Темурнинг ўлимини сир сақлашга ҳаракат қилинган бўлса ҳам бу ҳақда хабар лашкарнинг баронғор ва жавонғорига Утрордан юборилган элчилардан тезроқ

¹¹ Фасих Хавафи. Мужмали Фасихи, 127—129-бетлар.

етиб боради. Буни эшитган иккала қанот бошидаги шаҳзодалар юришни давом эттириш ўрнига, ўз қарамоғларидаги қўшинлардан тахт учун курашда фойдаланишга қарор қиладилар. Ҳалил Султон ўзига топширилган бутун жавонғор қўшинларини ўз тарафига оғдиrolмай, фақат 1000 кишидан иборат аскар билан, қўшинни ташлаб, Самарқандга равона бўлади. Бошлиқсиз қолган қўшин тарқалиб кетади, баъзилари гуруҳларга бўлиниб бошқа қўшинларга қўшилади. Бу хабар қалб қўшинларига етгач, улар юришни бекор қиладилар. Хабар элчилар орқали маликаларга Тошкентга етиб боради. Шартга кўра, маликалар шу хабарни эшитган жойларида тўхтаб лашкарни кутишлари керак эди. Лашкарнинг баронғори эса Самарқанд тарафига йўл олиб, Ақар деган жойда қалб қўшинлари билан қўшилиши керак эди. Қалб аскарлари Сирдарёнинг музи устидан ўтиб, маликалар ва ёш амирзодаларга етиб оладилар. Шу пайт Тошкентдан баронғор аскарларининг барча беклари амирзода Аҳмад бошчилигида Ҳалил Султонга аҳд қилишибди деган хабар келади.

Ҳалил Султон — Мироншоҳнинг ўғли, Улуғбекдан ўн ёш катта бўлиб, уни ҳам Улуғбек каби Сарой Мулк хоним тарбиялаган эди. У мазкур қилмиши билан бобосини ранжитган бўлса ҳам «етти йиллик» юришда ва бошқа жангларда баҳодирлик кўрсатганлиги учун Темур уни юқори тутиб, лашкарнинг катта қисмига амир қилиб тайинлайди.

Ҳалил Султонга аҳд қилиниши масаласида қалб ва баронғор амирлари орасида низо чиқади. Биринчилари иккинчиларини Темурнинг васиятига хилоф қилганликларида айблайдилар. Иккинчилар эса ўша васиятни тан олишларини ва Ҳалил Султонга вақтинча аҳд қилганликларини айтадилар; ҳатто Тошкентда Пир Муҳаммадга аҳд қилинади ҳам; Ҳалил Султон бу аҳдномага ўз ҳатти ва муҳрини қўйиб, чопар орқали бош амирлар Шайх Нуриддин ва Шоҳ Маликларга юборади, улар эса тезда Пир Муҳаммадга юборишлари керак эди. Бироқ, қалб аскарлари Пир Муҳаммадга аҳд қилмайдилар ва Тошкентдан юборилган чопарни Шоҳ Малик ва Шайх Нуриддин, ҳатто 1405 йилнинг март ойида ҳам Бухорода ушлаб турадилар.

Шайх Нуриддин билан Шоҳ Маликларнинг мақсадлари тезроқ пойтахтни қўлга олиб Ҳалил Султонни ва унинг аскарларининг йўлини тўсиб қўйиш эди. Бу мақсадларнинг кейингисига эришилди. Ҳалил Султоннинг аскарлари Сирдарёдан Шоҳрухиядан юқори-

роқда қайиқлардан ясалган кўприк орқали ўтиши мўлжалланган эди. Аскарлар уч қисмга бўлиниб ўтиши керак эди: илғор амир Бурундуқ бошчилигида, қалб Ҳалил Султон билан, муаххар Худойдод Ҳусайний бошчилигида: бу кейинги киши Ҳалил Султоннинг отабеги бўлиб, сўнгги пайтларда собиқ отабек қайта-қайта танбеҳ бераверганлиги сабабли уларнинг муносабатлари кескин тус олган эди. Амир Бурундуқ ўз одамлари билан кўприкдан ўтиб олганидан сўнг Шоҳ Малик ва Шайх Нуриддинлар билан келишиб, кўприкни бузади; Худойдод Ҳусайний эса ўз одамлари билан бирга Ҳалил Султондан ажралиб Очиқ Паркант тарафига кетади.

Шу пайт Темур лашкарининг собиқ қалби ҳеч қаршиликка учрамай Самарқанд томон борар эди; Оқсулотдан то Қурчуқ довонигача тўла ҳарбий тартиб билан юрилади, баронғор Улуғбек билан бирга унинг отабеги Шоҳ Малик бошчилигида, жавонғор Иброҳим Султон билан бирга Шайх Нуриддин бошчилигида борарди. Шу пайтдан то 1411 йилгача Шоҳ Малик Улуғбекнинг отабеги ва ҳомийси бўлади; бу вазифа унга Темур тирклигида юкланганми ёки йўқми бизга номаълум.

Шоҳ Малик билан Шайх Нуриддин шаҳар амирлари билан кенгашмасдан туриб унинг остонасига қўшинларни келтиришга ботинмайдилар. Уша пайтда шаҳар амирлари Темур тарафидан қўйилган амир Арғуншоҳ билан, Утрордан Темурнинг танасини келтирган Хожа Юсуфлар эди. Шоҳ Малик девонда қўшиндан ажралиб, шаҳарга яқинлашади, лекин амирлар уни шаҳарга киритмайдилар ва шаҳарни фақат валийаҳднинг шахсан ўзига топширажакларини айтадилар. Шоҳ Малик бу жавобни олгач, Зарафшондан шимолдаги Алиобод қишлоғида турган лашкар ҳузурига қайтиб келади. Лашкарбошилар музокара йўли билан шаҳарга киришга яна бир бор уринадилар. Бу гал шаҳарга Шайх Нуриддин яқинлашади; шаҳар дарвозаси яқинига келиб, унинг бир ўзи киришига рухсат беришларини сўрайди, лекин рад жавобини олади. Бундан сўнг амирлар шаҳарга Шоҳрухнинг ўғилларидан бошқа амирзодалар билан хонимларнигина юборишга қарор қиладилар. Шоҳ Малик ва Шайх Нуриддин, амирзодалар Улуғбек ва Иброҳим Султонни ўзлари билан бирга олиб Бухорога йўл оладилар. Улар ўзлари билан Темурнинг хазинаси, қурол-яроғлар ва бундан ташқари Ҳалил Султонга нисбатан хонлик қилган лашкар илғорининг амирларидан бири бўлмиш Рустам Барлосни оладилар; чунки

унинг акаси Бухорода ҳоким бўлиб турган эди. Бундан кейинги режа Бухородан кейин Пир Муҳаммад ёки Шоҳрух билан қўшилиш эди.

5 март панжшанба куни қўшин Алиободдан қўзғалади. Шу куни Улуғбекка Самарқандга кетаётган бибиси ва мураббияси билан абадий видолашишига тўғри келади. Кейинги куни қўшин Дабусия қишлоғига келади; шу ерга Самарқанддан элчилар етиб келиб, шаҳарга киритилмаганликлари учун амирлардан узр сўралади ва фақат қонуний валийаҳдгина шаҳарга киритилади, худди буларга берилган жавоб Ҳалил Султонга ҳам берилажагини айтилади. Амирлар Самарқанд бошлиқлари жуда тўғри иш тутганларини таъкидлаб, Бухоро томон юришни давом эттирадилар ва олдинроқ Рустам Барлосни юборадилар. Бироқ бир-икки кундан сўнг Бухорога етмаслариданоқ, уларга Ҳалил Султон ҳеч қандай қаршиликсиз Самарқандга кирганлиги ва ҳатто Шероз қишлоғидаёқ уни шаҳар аъёнлари кутиб олганликлари ва Зарафшон бўйида амир Арғуншоҳ унга шаҳар калити билан бирга Темур хазиналарининг калитларини ҳам топширганлиги ҳақида хабар келади. Шундай бўлсада, мамлакатнинг янги амири Ҳалил Султон мунажжим Бадриддиннинг маслаҳати бўйича, 807 йил 16 рамазон/1405 йил 18 март куни Қуёш Ҳамалнинг 6 даражасидалигида Самарқандга тантанавор киради. Шоҳ Малик билан Шайх Нуриддин Арғуншоҳ бошлиқ шаҳар ҳокимларига мактуб ёзиб, уларнинг сотқин ва иккиюзламачиликлари учун таъна ва лаънатлар ўқийдилар. Бундан сўнг Ҳалил Султон билан Шоҳрух ва унинг ўғиллари орасидаги муносабат қатъий бузилади. Шоҳ Малик ва Шайх Нуриддин, амирзодалар Улуғбек ва Иброҳим Султон билан Бухорога келиб, унинг истеҳкомларини кучайтира бошлайдилар. Уша пайтда Бухоро Самарқанддан кичик эмас эди. Шаҳарнинг икки дарвозаси — шарқий ва ғарбий — бор эди. Шаҳар қалъасининг ярми билан шарқий дарвозасини Улуғбек билан Шоҳ Малик эгаллайдилар, қалъанинг қолган ярми билан ғарбий дарвозасини Иброҳим Султон билан Шайх Нуриддин эгаллайдилар. Рустам Барлос хоинлик қилиб, шаҳзодаларнинг хазинасини олиб Самарқандга Ҳалил Султон ҳузурига қочади. Лекин аввал у Шоҳ Малик Хуросонга Шоҳрухдан ёрдам сўрашга кетганлигидан фойдаланиб, шаҳзодалар билан қалъада қолган Шайх Нуриддинга қўққисдан ҳужум қилади. Шаҳар аҳолисининг Рустам томонидан қуроллантирилган бир қисми ҳам бу ҳужумда ишти-

рок этади. Шайх Нуриддин Улуғбек билан Иброҳим Султонни омон сақлаб, Хуросон тарафига чекинишга мажбур бўлади. Амударёга яқинлашаётиб у Шоҳ Маликка етиб олади ва шаҳзодалар билан тезда дарёдан ўтиб Андхўйга, Шоҳрух ҳузурига келади. Шоҳ Малик дарёдаги Диза номлик кечув жойини қўриқлаб қолади. Унинг қўлида фақат 500 кишидан иборат навкар бор эрди. Ҳалил Султон рамазон тугаши билан ҳужумга отланиб, аввал у Қаш яқинидаги Куча Малик қишлоғига ўрнашади. У ердан амирлардан Шамсиддин, Хожа Юсуф, Мубашшар ва Арғуншоҳлар бошчилигидаги 10000 сарбозни Амударё тарафига юборади. Шоҳ Маликнинг одамлари кам бўлишига қарамай Ҳалил Султоннинг сарбозларини даф қила олади. Йигирма кун давом этган жанг натижа бермагач, Ҳалил Султон сулҳ ҳақида музокара олиб боришга мажур бўлади. Уни сулҳга мажбур қилган сабаблардан яна бири шу эдики, ўша пайтда Шоҳрух бутун Хуросоннинг лашкари билан Амударёдан унча узоқ бўлмаган Шибирғонда турар эди. Сулҳ битиш учун Шоҳрух томонидан Ҳалил Султоннинг ҳузурига Шайх Нуриддин юборилади; Ҳалил Султон тарафидан Шоҳрух ҳузурига Шамсиддин ва Арғуншоҳ юборилади. Сулҳ натижасида Ҳалил Султон Шоҳрухнинг бутун салтанатдаги олий ҳуқуқини тан олади. Бироқ, у элчиларига таъкидлайдики, Шоҳрух Мовароуннаҳрни барибир бирор биродари ёки ўғлига беради, шунинг учун уни Ҳалилга бера қолсин деган даъвони айтади. Шоҳрух бунга рози бўлади, лекин шу шарт биланки, Ҳалил Шоҳрухнинг ўзининг ва ўғилларининг ҳамда Шоҳ Маликнинг ва унинг одамларининг Самарқанддаги мулк ва хазиналарини берсин, дейди. Бу шартга кўра, Шоҳрух ҳарбий ҳаракатни тўхтатади. Лекин иккала тараф ҳам бу шартни бажармайди. Шоҳрух Мовароуннаҳрга ҳужум қилишга ҳозирлик қилиб Амударё яқинида туради. Лекин Ироқи Ажамдан Мироншоҳ билан Абу Бакр Хуросон тарафига сурилаётганлиги ҳақидаги хабарни эшитгач, бу мақсаддан қайтади.

Шоҳрух бундан кейинги йилларда Ҳалил Султонга қарши ҳарбий юриш олиб бормаган бўлса ҳам, сиёсий етуқлиги туфайли катта муваффақиятларга эришади. Ҳалилнинг сиёсий калтабинлиги унинг атрофида Шоҳрух одамларининг кўпайишига ва натижада унинг ҳарбий жиҳатдан сусайишига олиб келади. Ана шундай кишилардан бири амир Шайх Нуриддин Шоҳрухнинг махфий буйруғига кўра, Ҳалил Султон-

нинг ишончига сазовор бўлади ва Самарқанддаги умаролар доирасига киради. Бу киши мамлакат шимолидаги Худойдод бошчилигидаги қўзғолонни бостиришга юборилганда бир ҳафта ўтар-ўтмас ўзи қўзғолон кўтарди ва Утрорни босиб олади. Бу шаҳарда унинг укаси Бердибек ҳокимлик қилиб турган бўлиб, Темур унинг уйида вафот этган эди. Шайх Нуриддин Утрорда туриб Худойдод билан ҳам, Шоҳрух билан ҳам алоқа олиб боради.

Бундан амирзодалар орасида Темур мероси учун кураш яна кескинлашади ва кўп қон тўкилади. Аввалига Ҳалил Султоннинг қўли бироз баланд келиб, у Балхни ўз мулкига қўшиб олади. 1405/1406 йил кишида амирзода Пир Муҳаммад Сулаймоншоҳни енгиб Ҳалилнинг қаршилигига учрамай Балхни забт этади. Сўнг Шоҳрух билан Мовароуннаҳрга ҳужум қилиш учун музокара қилади. Шоҳрух фақат келаётган баҳорда юриши мумкинлигини айтади, лекин шу заҳотиёқ эндигина Шибирғон билан Андхўйнинг ҳокими этиб тайинланган Улуғбекни отабеги Шоҳ Малик бошчилигида Мовароуннаҳр тарафига юборади. Шоҳ Малик кемалардан кўприк қуриб, Амударёнинг ўнг соҳилига ўтади, Ҳалил Султоннинг қўриқбошилари Исо ва Ҳизрхўжа ҳибса олинди ва уларнинг биринчисини Улуғбек Пир Муҳаммаднинг олдига ва иккинчисини Шоҳрухнинг олдига юборади. Шоҳ Маликнинг йигитлари Қарши ва Ғузорга етиб, уларнинг аҳолисини мажбуран сўл соҳилга кўчиради. Шу хабар Самарқандга етиши билан аҳолида даҳшат уйғотади. Бунинг устига Худойдод Тошкентни босиб олиб мўғуллар билан бирга Самарқандга ҳужум қилар эмиш, деган қўрқинчлик хабар даҳшатни янада кучайтиради. Шундай бўлсада, Ҳалил Султон Шоҳ Маликка қарши чиқиб, Амударёга яқинлашаётганидаёқ Тошкентдан Самарқандга юриш бўлмаслигини эшитади, чунки Худойдод билан мўғуллар орасида низо чиқиб, мўғуллар ўз юртига қайтган эдилар. Ҳалил аскарларининг асосий қисми билан Ғузорда тўхтади ва шу ердан дарё тарафига Сулаймоншоҳ бошчилигида ўн минг кишилиқ қўшин юборади. Бу куч бориб Шоҳ Маликнинг кўприк олдида қолдирган қоровулига ҳужум қилиб, уни саросимага солади ва кемаларнинг бир қисмини қўлга олади. Лекин Шоҳ Малик асосий кучлари билан тезда қайтиб келади ва кўприк унинг қўлида қолади. Сулаймоншоҳнинг илтимоси билан, Ҳалил Султоннинг ўзи аскарлари билан кўприк яқинига келади. Ҳалил Султон совуққонлик билан бироз жанг қилганидан

сўнг Шоҳ Маликнинг ўрдасига сулҳ тузиш учун элчилар юборади, улардан Улуғбек учун тўн, қимматбаҳо камар, дубулға, қилич ва бошқа совғалар юборади. Эришилган битимга кўра, Ҳалил Султон ва Шоҳрух ва унинг ўғилларининг ҳамда Шоҳ Малик ва унинг амирларининг Самарқанддаги молу мулкларини юборишни ваъда қилади. Шундан сўнг Ҳалил Султон Самарқандга қайтиб келади, лекин Шоҳ Малик ва Улуғбек Пир Муҳаммад билан Кўҳи Танг яқинида топишиб унинг қароргоҳига келадилар. Шунинг учун бўлса керак, Ҳалил Султон бу гал ҳам ваъдасини бажармай фақат Улуғбекнинг шу пайтгача Самарқандда турган хотининигина унинг олдига юборади.

Пир Муҳаммад билан Шоҳ Малик Шоҳрухнинг амрига кўра, Самарқандга юришни 40 кун орқага суришга келишадилар, чунки Шоҳрух ўз қўшинлари билан уларга қўшилиши учун шунча муддат керак эди. Шоҳ Малик аввало юришни Бухородан бошлашга маслаҳат беради, чунки у ерда унинг тарафдорлари кўп эди. Бироқ, охириги ечимга кўра, тўғридан-тўғри ва тезда Самарқандга юришга қарор қилинади. Шундай бўлса ҳам юриш Қарши тарафига олиб борилади.

Жанг 1406 йил февраль ойида Қарши яқинида юз беради. Шоҳ Маликнинг баҳодирлиги туфайли Пир Муҳаммаднинг аскарлари ғалабага эришиши арафасида унинг олти амирининг хонлиги туфайли жанг Ҳалил Султоннинг фойдасига ҳал бўлади. Пир Муҳаммад Балхга ва Шоҳ Малик билан Улуғбек Хуросонга чекинадилар. Бундан кейин Ҳалил Султон билан Шоҳрух яна сулҳ тузадилар.

Бироз вақт ўтгач, Шоҳрух Ҳиротга қайтиб келади ва унинг амри билан Шоҳ Малик ва Улуғбек бир ойни Бадғисда ўтказадилар, сўнгра ўша йили майнинг охирида Сайидхўжанинг қўзғолонини бостирадилар. Улуғбек Шоҳ Малик ҳомийлигида Хуросоннинг шимолий ва ўрта қисмларининг ҳокими этиб тайинланади. Улуғбек отасининг буйруғига кўра, ўша йил қишини Шоҳ Малик билан Астрободда ўтказди. 1407 йилнинг баҳорида Шоҳрух Мироншоҳнинг ўғли мирза Умарнинг ўз мулки Мозандарондан Хуросонга қилган хуружини бостиради. Мирза Умар 18 апрель куни Жом яқинида тормор қилинади. Шундан кейин Шоҳрух Хуросондан ташқари Мозандаронни ҳам Улуғбекнинг мулкига қўшади. Улуғбек Жомдан Тусга (ҳозирги Фирдавсга) келади. Уша 1407 йилнинг охирида Улуғбекнинг илтимосига кўра, Шоҳрух Мозандаронга юриш қилиб, бу ўлканинг

собиқ ҳокими Пир Подшоҳнинг қўзғолонини бостиради. Шоҳ Малик Шоҳрухнинг лашкарини Машҳадда, Улуғбек Кучанда кутиб олади.

Бу пайт Ҳалил Султон шимолда, Хоразмга бостириб келган Олтин Ўрда тоторларига қарши кураш олиб бораётган эди. Лекин у тезда жанубга қайтишга мажбур бўлади. Бунинг боиси шу эдики, 1407 йилнинг февралда Пир Муҳаммад Пир Али Тоз номли қотил томонидан ўлдирилади, Шоҳрух эса ўзини унинг қасоскори деб эълон қилиб, тўсатдан унинг мулки Балхни босиб олади. Бундан хавфсираган Ҳалил тезда келиб Термизнинг қўрғонини тиклайди. Шоҳрух ҳам Балхнинг қалъасини тиклайди. Лекин иш сулҳ билан тугайди.

Шоҳрух Ҳалил Султон билан сулҳ тузган бўлса ҳам аслида у Ҳалилнинг душманлари билан алоқа боғлаб Мовароуннаҳрни қўлга киритиш учун тайёргарлик олиб борар эди. Шу пайт Самарқанд аҳолисининг ва аскарларининг орасида Ҳалил Султонга нисбатан уйғонган норозилик Шоҳрухга қўл келди. Бу норозиликнинг асосий сабабларидан бири Ҳалил хотини Шод Мулкнинг сўзига кириб, Темурнинг сафдошлари ва маслакдошларининг камситилганлиги ҳамда паст табақадаги ва номуносиб шахсларнинг юқори мартабаларга кўтарилганлиги эди. Шароит шундай нозик бўлган бир пайтда Ҳалил Султон устига-устак мамлакатдаги нақшбандийлар тариқатининг шайхи Муҳаммад Порсон таҳқирлайди. Ана шу пайт Бухорога Ҳалил номига Шоҳрухдан жанг майдонини танлаш ҳақида ёрлиқ келади. Шу дамда Бухорода бўлган шайх Муҳаммад Порсо ёрлиқ шаҳардаги жомеъ масжидида ўқилишини ва сўнг Самарқандга юборилишини талаб қилади. Шундан кейин Ҳалил енгилади ва 1409 йил 30 мартда ҳибсга олинади. Лекин Шоҳрух Самарқандга 13 майда Шоҳ Малик ва Улуғбек билан кириб келади, Шоҳрух шу йилнинг охиригача Мовароуннаҳрда бўлиб, бу ердаги Ҳалил Султоннинг тарафдорларини енгиш ва мамлакатда оёйишталик ва тартиб ўрнатиш билан шуғулланади. Барча жиноятчилар жазоланиб, тартиб ўрнатилгач 1409 йилнинг 24 декабрида Шоҳрух Ҳиротга қайтиб келади. Самарқанддан кетишидан аввал у Улуғбекни Самарқанднинг ҳокими этиб тайинлайди, иккинчи ўғли Иброҳим Султонга — Балх, Муҳаммад Жаҳонгирга — Хисор ва Соли Сарой, Умар Шайхнинг ўғли Аҳмадга — Фарғона тегади. Аҳмаддан бўлак барча шаҳзодалар ҳали ёш эди. Шунинг учун уларга тегишли мулкнинг ҳақиқий ҳокимлари уларнинг амирлари эди. Самарқандда

Улуғбек номидан ҳокимиятни амир Шоҳ Малик бошқаради.

Темурнинг энг кўзга кўринган амирларидан бири ва Шоҳ Маликнинг жанговар сафдоши бўлмиш Шайх Нуриддин Шоҳрух ва Улуғбекнинг ҳокимлигини тан олмайди. Уша пайт у Сирдарёда бўлиб, бу ердан мўғуллар билан биргаликда Самарқанд ҳокимиятига қарши кураш олиб боради. Шоҳ Малик у билан курашда бир неча бор мағлубиятга учрайди. Ҳақиқий катта жанглар 1411 йили юз беради. Шоҳ Малик ва Улуғбекнинг мағлубиятларидан ташвишланган Шоҳрух, Мовароуннаҳр тарафга йўл олади. Лекин 1411 йилнинг ёзида Шоҳ Малик найранг ишлатиб Шайх Нуриддинни қатл қилишга муяссар бўлади. Шоҳрух 10 сентябрь куни Амударёнинг ўнг соҳилига ўтади. Қашқадарё бўйида уни Улуғбек ўз аъёнлари билан бирга кутиб олади. Улар Самарқандга бирга келадилар. Шоҳрух ўз лашкари билан Чўпонота тепалиги яқинидаги Конигилда жойлашади. Бир неча кун тургандан сўнг Шоҳрух ўз мулкига қайтади ва ноябрда Ҳиротга кириб келади. Ўзи билан бирга Шоҳ Маликни ҳам олиб кетади. Шундай қилиб, Улуғбек ҳомийсидан ҳоли бўлади ва 17 ёшида Амударёдан то Сигнақ ва Ашпарагача бўлган ерларнинг ягона амири бўлиб қолади. Отаси кетиши олдидан у биринчи марта ҳоким сифатида отасига зиёфат беради ва катта ҳадялар инъом қилади.

Шундан кейин то 1447 йилгача, яъни 36 йил давомида у Мовароуннаҳрнинг ягона султони бўлади. Улуғбекка замондош уламо ва муаррихлар уни «буюк султон, шаҳаншоҳ ва халифа» деб улуғласалар ҳам, у падарига ҳурмат юзасидан хутбаларда ва ўзи зарб эттирган пулларда олий ҳоким сифатида Шоҳрухнинг номини эслатади. Ҳақиқатан ҳам, Темур вафотидан сўнг ҳокимият Шоҳрух қўлига ўтгач, Эронда ҳам, Туронда ҳам бир неча ўн йилликлар давомида ҳокимиятда осудалик ва осойишталик ҳукм суради. Бундай шароит юзга келишида Шоҳрухнинг катта хотини ва Улуғбекнинг онаси Гавҳар Шод бегимнинг аҳамияти ниҳоятда катта эди. Бу ақл-идрокли, мулоҳазали ва ишбилармон аёл саройдаги йирик лавозимларга муносиб шахсларни топиб жойлаштиради. Шоҳрух даврида унинг ўз ўғилларидан бошқа Темурий шаҳзодаларнинг аҳамияти сўнади. Ҳатто уларнинг айримлари қашшоқлашиб қолади. Ана шундайлардан бири — Мироншоҳнинг набираси Султон Аҳмад 839/1435—36 йили Шоҳрухга ушбу ғазал ва шеър билан нола қилади.

Ғазал:

شها دورونگدا جور و ظلم و بیداد
بولوب نور سیدی احمدقا مقرر

Шоҳо! Даврунгда жавру зулм ва бедод,
Бўлубтур Сайдий Аҳмадқа муқаррар.

Шеър:

ایشیتگیл ай اولوس نونگ پادشاهی
یتیم لار نینگ بوکون پوشت و پناهی
ریاضت تین تن ایچرا قالمادی قان
توکانسه قان تیریк قالغای مو انسان
بسی آشفته و حیران بولوب مین
فلک تیگ بی سرو سامان بولوب مین
بیلورسین بارچه نینگ حالینی ای شاه
عنایت چاغی دور و الله و یالله

Эшитгил эй улуснинг подшоҳи,
Етимларнинг бу кун пушту паноҳи.
Риёзаттин тан ичра қолмади қон,
Туканса қон тирик қолғайму инсон.
Басэ! Ошифта ва ҳайрон бўлубмен,
Фалактек бесару сомон бўлубмен,
Билурсен барчанинг холини эй шоҳ,
Иноят чоғидур валлоҳу биллоҳ.

Улуғбек отасига бўлган ҳурматини ҳар томонлама кўрсатиб туради. Хутбалар ва тангаларда Шоҳрухнинг номини эслатишдан ташқари, у 1414, 1417, 1422, 1425 ва 1434 йиллар отасининг олдига Ҳиротга бориб, унга турли ҳадялар инъом қилади.

Улуғбек бобоси Темур каби, Чингиз авлодига куёв бўлгани учун ўз номига Гурагон (куёв) қўшимчасини қўшади. Бунга сабаб шуки, унинг биринчи хотинидан қайнотаси Муҳаммад Султон она тарафидан Ўзбекхондан келиб чиқарди. Бироқ, иккинчи хотини Оқ Султон хониқа тарафидан Гурагон дейишга кўпроқ лойиқ бўлади, чунки бу хотинининг отаси Султон Муҳаммадхон тўғридан-тўғри Чингиз авлодларидан эди.

Темур салтанати Шоҳрух ва Улуғбек қўлига ўтганидан сўнг мамлакатда бирмунча осойишталик ўрна-

тилган бўлса ҳам, Темурийлар ҳокимияти фақат Хоразмда қарор топмаган эди, чунки бу ўлка Темур вафотидан сўнг Олтин Урда ўзбеклари қўлига ўтган эди. 1413 йили амир Шоҳ Малик Олтин Урдада юз берган нотинчликдан фойдаланиб Улуғбек юборган Мовароуннаҳр лашкари билан Хоразмни қўлга киритади. Бироз ўтиб у Хоразмдаги ноиб этиб тайинланади ва умрининг охиригача — 1426 йилгача ҳукм суради.

Бундан кейинги йилларда Шоҳрух ва Улуғбек Темурийлар салтанатини тиклаш, кучайтириш ва ҳатто кенгайтириш сиёсатини олиб борадилар. Шоҳрух 1413 йили Искандар билан жанг қилиб, уни енгади ва бу билан Хуросон ва Эронда осойишталик ўрнатади. Улуғбекнинг сиёсати Дашт ўзбеклари ва мўғулларга алоқадор бўлиб, у халқаро аҳамиятга эга эди. Чунки бу сиёсат пировардида Улуғбекни Олтин Урда, Мўғулистон¹², Қошғар билан, кенгроқ маънода айтсак, Дашти Қипчоқ ва Шарқий Туркистон ҳокимиятлари билан сиёсат олиб боришга ундарди. Улуғбекнинг Қошғарга нисбатан сиёсати муваффақиятли бўлади: 1416 йили Қошғар ҳокими Шайх Али Тўғай Улуғбек билан музокара қилиб, «буюк амирнинг руҳи ҳимоясига», яъни Темурнинг руҳи ҳимоясига ўтиш истагини билдиради. Улуғбек Қошғарга Сиддиқ ва Али номли ўз одамларини юборади. Тўғай уларга шаҳарни топшириб Самарқандга келади.

Уша 1416 йили Улуғбек ўз лашкари билан Сирдарёнинг чап соҳилида Шоҳрухия рўпарасидаги ерларда турар эди; 17 (ёки 18) март куни у дарёдан ўтиб, бир неча кунни ўнг соҳилда ўтказди. Шу пайт Хоразмга Олтин Урдада илгари Темурга хизмат қилган Чингиз Уғлон енгилиб, ўрнига Тўхтамишнинг ўғли — Жабборберди хон бўлгани ҳақида хабар келади. Бу хабар Улуғбекни пойтахтга қайтишга мажбур этади ва 22 апрель куни у Самарқандга қайтиб келади. Ҳодиса ва хабарларни таҳлил қилиш шуни кўрсатадики, Улуғбекнинг лашкари анча салмоқли бўлиб, у Қошғар сиёсатида ҳам, Дашти Қипчоқ ўзбеклари сиёсатида ҳам қатъий бўлган.

1419 йили у яна Дашт ўзбекларига¹³ юришга отланади. Уша йилнинг майида шаҳзода Бароқхон — Темур

¹² Бу «Мўғулистон» аслида Туркистон шарқидаги ерлар бўлиб, «мўғуллар» мусулмон, ўзбекларга яқин туркий элат эди.

¹³ Урта асрларда Олтин Урда, Даштқипчоқ (ёки Дашт) ўзбеклари деб Қўйи Волгадан то Орол атрофлари ва Сирдарё бўйларигача бўлган ерларда кўчманчилик қилган ўзбек уруғлари аталган.

билан уруш қилган Урусхоннинг набираси — Улуғбек қошига ёрдам сўраб келади. Улуғбек унга етарли аскар бериб, ўз юртига юборади. Ўзи эса Самарқандда ўз даругасини қолдириб, Мовароуннахрнинг асосий ҳарбий кучлари билан унинг ортидан боради. Лашкар Самарқанддан августнинг охирларида чиқади; 5 сентябрь куни Чиноз яқинида Сирдарёдан ўтади ва Тошкентдан узоқ бўлмаган Бурлоқ мавзесига етганида ўзбек қўшинлари тарқалганлиги ҳақида хабар келади. Шу сабабли юришни тўхтатиб, 22 сентябрь куни пойтахтига қайтиб келади. Ҳақиқатан ҳам Бароқ Улуғбекдан олган ёрдамчи кучнинг ўзи биланоқ Мовароуннахрнинг асосий кучларининг иштирокисиз ўз мақсадига эришади. 1423 йили Бароқнинг Муҳаммадхонни енгани ва ўзбек улусининг хони бўлгани ҳақидаги хабар Шоҳрухга ҳам етади. Бироқ узил-кесил ғалабага эришгани ҳақидаги хабар Улуғбекка 1425 йил бошида етади.

Бароқнинг Олтин Ўрда тахтига ўтириши Улуғбек олиб борган халқаро сиёсатнинг катта бир ғалабаси эди. Чунки бобоси Темур бундан қарийб 30 йил бурун қонли жанг натижасида эришган ютуққа у деярли ҳеч қандай талафотсиз тинч йўл билан эришади. Шу билан бирга Бароқ Улуғбек тайинлаган хон бўлиб, унинг измида эди. Бундан кейин Улуғбек Дашт ўзбеклари томонидан хуруж бўлмаслигига ишонч ҳосил қилиб, энди у нигоҳини Мўғулистон тарафига ўтиради. Ўша пайтдаги «Мўғулистон» ҳозирги Қозоғистоннинг жануби, шимолий Қирғизистонни ўз ичига оларди. Мўғулистонда ҳам ўзбек улусидаги каби нотинчлик ҳукм сурарди. Бу юртдаги ҳодисалар ҳақидаги маълумотларни Улуғбекка унинг Кошғардаги одами Сиддиқ юбориб турар эди. 1416 йили мўғулларнинг хони Муҳаммадхон ўрнига ўтирган янги хон Нақши Жаҳон томонидан Улуғбек ҳузурига элчи келади. 1417 йил ноябрининг бошида Улуғбек Самарқанддан чиқиб Тошкент тарафига йўл олади ва шу йилнинг қишини Чирчиқ бўйида ва Хўжанд яқинида ўтказди. Лекин жанг бошламасдан 1418 йил февраль ойида Самарқандга қайтиб келади. Шу йилнинг мартада мўғул хонининг ўлгани ҳақида хабар келади. Лекин апрелда Кошғардаги Сиддиқдан аниқ маълумот олади. Нақши Жаҳон Ваисхон билан бўлган жангда ўлдирилган экан. Янги хон Улуғбекка элчи юбориб, тинч-тотув яшаш истагини билдиради. 1419 йили Шоҳрухнинг ўн етти яшар ўғли Жўкининг мўғул хонзодаси билан никоҳ тўйи бўлади. Шу йилнинг августида эса Улуғбек Мўғулистонда дуғлат амири

Худойдоднинг қизи Ваисхонга қарши қўзғолон кўтарганлиги ҳақидаги хабарни олади. Бу қўзғолонга Улуғбекнинг ўзи ёки унинг хон атрофидаги одамлари алоқадордир, деган тахмин ҳам бор. Чунки шу йилнинг кузида Ваисхон Мовароуннаҳрга ўз навкарларини юборди ва уларни Улуғбек қабул қилади.

1420 йили Мўғулистонда Ваисхон билан яна бир шаҳзода Шер Муҳаммад ўртасида кураш бошланади. Ана шу жанжал-тўполонлар пайтида Мўғулистон орқали Темурийларнинг Хитойга юборган элчиларининг карвони ўтади. Уларнинг хавфсизлигига Худойдод ҳомий бўлади. Уша йилнинг июнида Улуғбек Мўғулистонга юришни бошлайди. Лекин шу заҳотиёқ қўшинлар Сирдарёдан ўтмасиданоқ юриш тўхта-тилади, чунки ўша пайт тўсатдан Малик Ислон бошчилигидаги мўғул амирлари дўстлик изҳор қилиб келиб қолади. Мўғулистондаги кураш тез орада Ваисхоннинг фойдасига ҳал бўлади. Улуғбек Самарқандга келиши билан унинг кетидан мағлубиятга учраган Шер Муҳаммад ўз амирлари билан етиб келади. Аввалига Улуғбек Шер Муҳаммадга маҳбусга қарагандек муносабатда бўлиб, қайтиб кетишига рухсат бермайди ҳам, лекин кейинроқ, йил охирида уни Улуғбекнинг ўзи қўйиб юборди. Бундан кейин Шер Муҳаммад, Улуғбекдан ёрдам олган чамаси, Ваисхонни дарров енгади ва ўзи тахтга ўтиради; бу хабар Улуғбекка 1421 йилнинг майи ёки июнида етиб келади. Уша йилнинг охирида Фарғона тарафидан ҳам ғалаба ҳақидаги хабар келади.

Шундай қилиб, 1421 йил охирига келиб, Улуғбек Дашти Қипчоқдаги Мовароуннаҳрга ёндошган иккала кўчманчи давлат тахтига ҳам ўз одамларини ўтказиб, салтанатининг фақат ички вилоятларида эмас, балки чегараларида ҳам осойишталик ўрнатишга муяссар бўлди. Бироқ, бу осойишталик узоққа чўзилмайди. Бароқхон ҳам, Шер Муҳаммад ҳам Улуғбекнинг ишончини тўла оқлай олмайдилар. Биринчи бўлиб Шер Муҳаммад Улуғбекка нисбатан қаршилик ва такаббурлик кўрсата бошлайди. Натижада бу зиддиятлар уруш бошланишига олиб келади. 1424 йилнинг ноябрь ойининг бошларида Улуғбек юришни бошлайди. Отаси Шоҳрух аввалига бу юришга розилик беради, лекин кейин икки марта ўғлини урушдан қайтаришга ҳаракат қилади. Бироқ бунинг иложи бўлмай уруш бошланиб кетади. Оғир табиий ва географик ноқулай шароитларда олиб борилган бу уруш 1425 йил Улуғбек аскарларининг айтарлик катта бўлмаган ғалабаси билан тугайди.

Июнь ойининг охирида Улуғбек Самарқандга қайтиб келади. Юриш ғалаба билан тугаганлиги муносабати билан бир неча кун тантана бўлади. Ғалаба муносабати билан Улуғбек ўша йили октябрининг охирида отасининг олдига Ҳиротга бориб, у ерда икки ҳафтача бўлиб, 17 ноябрь куни Самарқандга қайтиб келади.

Лекин ғалаба тантаналари узоққа чўзилмайди. 1426 йили Бароқ Сирдарё бўйидаги ерларга даъвогарлик эълон қилади. У Сирдарёнинг қуйи оқимидан то Сигноқ шаҳри атрофларигача ерларни, яъни Сирдарёнинг ҳозирги Қозоғистондаги қисми атрофидаги ерларнинг деярли ҳаммасини унга берилишини талаб қилади. Бу эса яқиндагина Улуғбекдан ёрдам олиб тахтга ўтирган киши тарафидан ўтакетган сурбетликни намойиш қилиш эди. Улуғбек тезда жангга отланади ва бу ҳақда отасини хабардор қилади. Шоҳрух оғзаки тарзда Улуғбекнинг жанг бошлашига қаршилиқ қилиб, амалда эса кичик ўғли Жўкини қўшин билан ёрдамга юборади. Жўки 1427 йил 15 февралда Ҳиротдан чиқиб, Самарқанддан Сигноққа кетаётган Улуғбекка етиб олади. Ака-уканинг аскарлари қўшилганидан сўнг улар ўзларини шу қадар қудратли сезадиларки, ҳатто ҳарбий ҳушёрликни унутиб қўядилар. Бароқнинг элчиси уларнинг олдига келиб узр сўраб, сулҳни таклиф этганида рад этадилар. Аҳвол шу тарзда давом этаётганда Дашт ўзбекларининг айтарли катта бўлмаган кучи бехосдан ҳужум қилиб, чигатойларни саросимага тушириб қўяди ва натижада улар қочишга мажбур бўладилар. Амирзодаларни базўр жанг майдонидан олиб чиқадилар.

Улуғбекнинг бу мағлубияти Мовароуннаҳр аҳолисига шундай таъсир қиладики, пойтахт нотинч бўлиб, аҳоли ўртасида энгилган қўшинларни шаҳарга киритмаслик тарафдорлари ҳам бор эди. Мағлубият ҳақидаги хабар тезда Шоҳрухга ҳам етади, у ёрдам учун аскарлар ва пул юборади. Улуғбек бу аскарларни ўз қўшинларига қўшиб Тошкентда тўхташни маъқул топади ва бу ерда Дашт ўзбеклари пойтахтга боришга ботинмай орқага қайтганларини эшитиб, қаноат ҳосил қилади. Хавф вақтинча баргараф қилинади.

Улуғбек 1427 йил мағлубиятидан катта руҳий зарба олган кўринади, чунки кейинги бир неча йил давомида мўғуллар ҳам, ўзбеклар ҳам Мовароуннаҳрда бир неча марта ҳужум қилганларида у бирор марта ўзи бошчилик қилиб қақшатқич зарба беришга отланмайди. Фақат 1434 йили Мўғулистонга юборган қўшини ғалаба билан қайтади ва бир неча минг асирларни олиб келади.

Бу ҳодиса мўғулларга шунчалик таъсир қиладики, улар бундан кейин Мовароуннаҳрга хуруж қилишга ботинмайдилар.

Дашт ўзбеклари билан Улуғбекнинг муносабати биров оғир бўлади. Улар аввалига Темурийлар мулкига хуруж қилишга айтарли ботинмасалар ҳам, Шоҳрухнинг ўлимидан кейин Абулхайрхон даврида кучайиб, Туркистонгача бўлган ерларни ўз мулкларига қўшиб оладилар. Кейин то Улуғбекнинг ўлимигача шу чегара сақланади.

Бундан кейин Улуғбек Дашт ўзбеклари билан ҳам жета мўғуллари билан ҳам у ёки бу даражада муваффақиятли сиёсат олиб боради. Гоҳ, ташқи душманлар, ҳатто салтанатнинг пойтахти Самарқанд остоналаригача кириб келганларида ҳам бунинг ё ҳарбий, ё сиёсий чорасини топади. Аммо Улуғбекнинг ўз ҳаёти учун ҳам, мамлакатнинг равнақи ва мустақиллиги учун ҳам энг хавфли душман ташқи душман эмас, балки Улуғбек ва унинг фарзандлари ва умуман Темурийлар хонадони орасидаги низодан иборат ички душман бўлди. Низонинг асосий сабаби эса салтанат тахти учун кураш эди.

Улуғбек Шоҳрух тириклигида унинг ҳузурига Ҳиротга фақат меҳмон сифатида борарди. Шоҳрух эса бутун Темур меросининг буюк амири саналарди. Шоҳрух ҳам отаси Темур каби кўзи очиқлигида васиятнома ёзиб аниқ валийаҳдни тайинламаган эди. Улуғбек отаси билан учрашган кезларида мерос тўғрисида сўз очмасди; балки у тўнғич ўғил бўлгани учун бу масала хусусида кўнгли тўқ бўлгандир, чунки у валийаҳдлик даъво қилишга ҳақлик эди. Лекин Шоҳрух саройида унинг хотини Гавҳар Шод бегимнинг мавқен жуда баланд эди. У ҳатто эрининг давлат ишларига таъсир ўтказа олар эди. Гавҳар Шод бегим Бойсунқорнинг 1417 йил 17 июнида туғилган Алоуддавла исмли ўғлини жуда севар эди. Лекин уни валийаҳд деб эълон қилишга ботинмас эди, чунки малика Улуғбекдан ва айниқса унинг манфаатларини Ҳиротда ҳимоя қилиб турган ўғли Абдуллатифдан қаттиқ ҳайиқар эди. Ундан ташқари Шоҳрухнинг 1402 йили туғилган кенжа ўғли Балхнинг ҳокими Муҳаммад Жўки ҳам тахтга даъвогарлик қилиши мумкин эди. Шоҳрухнинг ўзи ана шу ўғлини ворис дейишга мойил эди. Лекин ҳокимиятни аслида ўз қўлида ушлаб турган Гавҳар Шод шу амирзоданинг онаси бўлса ҳам ўғлини девон ишларига ҳеч аралаштирмасди, бу ишларда кўпроқ Алоуддавла билан Абдуллатиф иштирок этардилар.

1444 йили Шоҳрух қаттиқ оғрийди ва Ҳиротда султон ўлади деган хабар тарқалади. Муҳаммад Жўки тезда Балхдан Ҳиротга келади ва Гавҳар Шод бегимнинг буйруғи билан амири — лашкар Жалолуддин Ферузшоҳ амирзода Алоуддавланинг валийаҳдлигига байъ келтирганини эшитади ва қаттиқ ранжийди. Лекин шу пайт Шоҳрух тузалиб, Муҳаммад Жўки тўсатдан ўлади. Энди бундан буён Улуғбек Шоҳрухнинг тирик қолган биргина ўғли бўлиб, шунинг учун бўлса керак, Гавҳар Шод бошчилигидаги сарой аҳли Алоуддавгани валийаҳд деб эълон қилишга ботинмайдилар.

1446 йилнинг охирида Шоҳрух ҳаётидаги охириги ҳарбий юришни қилади. Форс ва Ироқи Ажамда Бойсунқорнинг ўғли амирзода Султон Муҳаммад бобосига қарши қўзғолон кўтариб Ҳамадон ва Исфаҳонни босиб олган, Шерозни қамал қилган эди. Алоуддавла Ҳиротда қолиб, Гавҳар Шод ва Абдуллатиф Шоҳрух билан бирга Фарбга юришга кетган эди. Шоҳрух деярли қаршиликка учрамайди ва қўзғолончилар қаттиқ жазоланади. Шоҳрух қишлаб турган ерида яна касал бўлади ва ҳижрий 850 йил 25 зулҳижжада/1447 йил 13 март куни ўлади.

Гавҳар Шод бегим Улуғбекка манзур бўлар деб, аслида эса уни гафлатда қолдириш мақсадида Абдуллатифга лашкарнинг бош амирлигини тортиқ қилади. Абдуллатиф бўлган воқеалар ҳақида тезда отасига элчи юборади, ўзи эса аввалги ўрни баронғорда лашкарнинг қалбига хожа аламбардор ёнига боради. Гавҳар Шод ҳам хуфиёна элчисини Ҳиротга Алоуддавла ҳузурига юборади. Улуғбек хабар етиши биланоқ ўз черикларини йиғиб, Амударё тарафига йўл олади. Абдуразоқ Самарқандийнинг гувоҳлик беришича, Улуғбек Шоҳрухнинг барча ерлари ягона ворис сифатида унга ўтиши керак, деб ҳисоблаган. Лекин кейинги воқеалар шуни кўрсатадики, Улуғбек ўшандай деб ҳисоблашга ҳақли бўлган эса-да, бу унинг асосий мақсади бўлмаган кўринади. У кўпроқ мамлакатни талон-торождан, парчаланишдан сақламоқчи бўлган, ва шунинг учун жанг қилмасдан муаммоларни тинч йўл билан ҳал қилишга ҳаракат қилган. Улуғбекдан олдинроқ Муҳаммад Жўкининг ўғли Абу Бакр мирзо Амударёдан ўтади. Муҳаммад Жўки ўлганидан сўнг унга қарам бўлган Балх вилоятининг ерлари унинг икки ўғлига бўлиб берилади. Катта ўғли — 1422 йили туғилган Муҳаммад Қосимга Балхнинг ўзи тегади, кичик ўғли — 1427 йили туғилган Абу Бакрга Амударёдан шимолдаги ерлар:

Хутталон, Арханг ва Соли Сарой тегади. Лекин Шоҳрух ўлганидан сўнг, у акасининг ерлари Балх, Шибиргон, Қундуз ва Боғлонни ҳам босиб олади. Улуғбек мирзо Абу Бакрни ўз ўрдасига чақиради ва унга ўз қизини беришини ваъда қилади. Шу йўл билан у беҳуда қон тўкилишининг олдини олади. Лекин Абу Бакр бўлажак қайнотасининг ўрдасида қандайдир давлат миқёсидаги ифвогарчиликда айбланади ва ҳибсга олиниб, Самарқанддаги Кўксарой қалъасига қамалади ва у ерда ўлдирилади. Улуғбек Амударёдан ўтиб Балхга келади ва у ерда Абдуллатифнинг енгилганлиги ҳақидаги хабарни эшитади.

Абдуллатиф Шоҳрухдан кейин лашкарнинг бош амири бўлиб, ички исёнкор ва хонлар билан курашишига тўғри келади. Бойсунқорнинг 1422 йили туғилган ўғли Абулқосим Бобур ва Муҳаммад Жаҳонгирнинг ўғли Ҳалил Султон лашкардан ажралиб, унинг ўғруқиға босқин қиладилар, сўнг Хуросонга қочадилар. Абдуллатиф қаттиқ жазолар билан лашкарнинг қолган қисмида тартиб ўрнатади ва Шоҳрух ўлимининг учинчи куни лашкарни шарқ тарафга олиб юради. Улуғбекнинг тахминича, Абдуллатиф лашкарини Хуросоннинг ғарбидан шимол—Насо ва Абивард орқали Самарқандга Шоҳрухнинг жасадини ҳам бирга олиб келиши керак эди. Лекин Абдуллатиф Раъй ва Симнон орасидалигида Гавҳар Шод билан унга маслакдош тархонларни ҳибсга олишга буйруқ беради. Дамғонни у жанг билан олади. Бистамга келганида Гургонда Дашт ўзбекларига қарши қўйилган чериклар Абул Қосим Бобурга бўйсунганларини ва Бобур Мозандаронни босиб олганини эшитади. Демак, бу тарафдан Абдуллатиф учун Самарқанд йўли берк эди. Абдуллатиф шарққа юришини давом этиб Нишопурга етиб келади ва бу ерда Алоуддавланинг аскарлари Машҳадни ишғол этганини эшитади.

Алоуддавла Улуғбекдан қўрққанлиги туфайли Шоҳрух ўлиши билан ўзини хоқон деб эълон қилишга ботинмайди. Лекин Абдуллатифнинг ҳаракатлари ва айнқса унинг Гавҳар Шод бегимни ҳибс қилганини эшитганидан сўнг Алоуддавла тахт учун курашни бошлайди. Аввалига у Шоҳрухнинг хазинасини аскарларга улашиб беради ва Машҳадга куч юборади. 1447 йил 29 апрелида Алоуддавланинг аскарлари Нишопур яқинида Абдуллатифга қўққисдан ҳужум қилади ва уни енгиб, ҳибсга олади. Гавҳар Шод ҳибсдан бўшатилади ва у ҳибсдаги Абдуллатифни ўзи билан Ҳиротга олиб кетади. У Ҳиротга келтирилиб Ихтиёриддин қалъасига

қамалади. Шоҳрухнинг жасади Ҳиротда Гавҳар Шод мадрасасидаги Бойсунқор даҳмасига дафн этилади. Бундан кейин Ҳирот лашкарлари Алоуддавла бошчилигида шимоли-шарққа Улуғбекка қарши юради.

Бу хабарлардан огоҳ бўлган Улуғбек лашкарбошиларининг маслаҳатига кўра, жангдан воз кечади ва Алоуддавла билан музокарага ўтади. У томонидан музокарага юборилган садр Низомиддин Мирак Маҳмуд Алоуддавлага Улуғбек унга ўғлидек қарашини ва Ҳиротга юриш нияти йўқлигини айтади. Ўз галида Алоуддавла ҳам урушни давом эттиришга иложи йўқ эди, чунки Темурийлардан яна бири — Абул Қосим Бобур унинг Жом яқинидаги қоровул тўдасини енгиб, энди Ҳиротга ғарбдан таҳдид қилаётган эди. Шу сабабли битим тузилиб, икки давлат ўртасидаги чегара Мурғоб, бўйлаб ўтадиган бўлади. Битим бўйича Абдуллатиф ҳибсдан озод қилиниб отаси олдига юборилади, ва у Балх ҳамда Амударёнинг иккала тарафидаги унга тобеъ бўлган ерларнинг амири этиб тайинланади. Уша йили Алоуддавла билан Абул Қосим Бобур ўртасида ҳам битим тузилиб, уларнинг мулклари орасидаги чегара Кучан ҳисобланадиган бўлди.

Лекин тинчлик узоққа чўзилмади. 1447/48 йил қишидаёқ Абдуллатиф билан Алоуддавла ўртасида ҳарбий ҳаракатлар бошланиб кетди. Битимга кўра, Алоуддавла фақат Абдуллатифни озод қилиб, у билан бирга ҳибсга олинган унинг навкарларини озод этмаган эди. Ундан ташқари Мурғоб яқинидаги чегаравий Чечакту мавзесида Абдуллатифга қарши Нишопурда жанг қилган унинг душмани мирзо Солиҳ (Пир Муҳаммаднинг ўғли, Умар Шайхнинг невараси) турарди. Ана шуларни эътиборга олиб Абдуллатиф Алоуддавла билан жанг қилишга қарор қилади. Биринчи ҳужумдаёқ мирзо Солиҳ енгилиб Ҳиротга қочади. Бунга жавобан Алоуддавла Абдуллатифнинг навкарларини қатл қилдиради ва тезда Балхга ҳужум қилади. Абдуллатиф чекинишга мажбур бўлиб, отасидан ёрдам сўрайди. Улуғбек дарҳол Алоуддавлага элчи юбориб, унга танбеҳ тарзида айттирадики, Абдуллатифнинг ҳаракатлари хусусида дарров уруш бошламасдан Самарқандга шикоят қилиш керак эди, дейди. Улуғбекнинг талаби билан Алоуддавла Ҳиротга кайтади ва ҳар эҳтимолга қарши ҳужумни даф этишга ҳозирлик кўриб туради. Чечактуда истехком қурдиради.

1446 йилнинг баҳорида Абдуллатиф билан биргаликда Улуғбекнинг ўзи жангни бошлайди. Ота-бола 90000 кишилиқ черик тўплашади. Алоуддавла ҳам куч тўп-

лайди, Ҳиротдан 14 фарсах масофадаги Тарноб деган жойда жанг бошланади. Бу жанг Улуғбекнинг тўла ғалабаси билан тугайди. Алоуддавла аввал Машҳадга, сўнги Кучанга қочади ва у ерда акаси Бобурнинг олдида паноҳ топади. Ҳиротга мағлубият тўғрисидаги хабар келгач, у ерда қолган вазир, лашкарбошилар ва Гавҳар Шод бегим шаҳарни ташлаб қочадилар. Улуғбек фақат Нарату қўрғонида ва Ҳиротдаги Ихтиёриддин қалъасида бироз қаршиликка учрайди; қалъани Абдуллатиф енгади. Улуғбек юришни ғарб тарафига давом эттиради ва ҳеч қаршиликсиз Машҳадни олади, лекин Имом қалъасини ишғол қилолмайди. Шундай бўлса ҳам у юришни давом эттираверади. Радконда унга Бобурнинг элчилари учрайдилар; улар Бобур Улуғбекни ўз хоҳони деб билишини, хутбага унинг номини киритишга ва унинг номидан танга пуллар зарб этишга рози эканлигини айтадилар. Улуғбек уларни илтифот билан қўйиб юборади ва ҳарбий ҳаракатини давом эттираверади. У Исфаронга етганида, у ерда 20 кун тўхтади ва бу ердан Абдуллатифни Бистом ва Астрободга юборади. Бобур қочиб Дамғонга етганида Улуғбек Ибришам дарёсининг кўпригидан орқага Машҳадга қайтди, деган хабарни олади. Абдураззоқ Самарқандий Улуғбекнинг бу орқага қайтишини чекиниши ва катта хатоси дейди, чунки унинг душманлари Алоуддавла билан Бобур Ироққа қочишга ҳозирланиб турган эдилар ва агар Улуғбек юришни яна бироз давом эттирса, уларнинг бутун мулки унинг қўлига ўтиши мумкин эди. Албатта, Абдураззоқ тарихчи сифатида ўз китобида хоҳлаган фикрини айтиши мумкин эди. Лекин Улуғбекни тезда орқага қайтишга мажбур қиладиган сабаблар бор эди. Мовароуннаҳрга шимолдан Дашт ўзбеклари ва шарқдан мўғуллар хавф солиб турган бир пайтда пойтахт ва мамлакатни узоқ муддат султонсиз қолдириб бўлмас эди.

Хуросонга юриш Улуғбек билан ўғли Абдуллатиф ўртасига шундай совуқчилик туширадики, тез кунда у душманлик тусини олади. Тарноб яқинидаги жангда Улуғбек жавонғорни Абдуллатифга ва баронғорни кичик ўғли Абдулазизга топширади. Жангнинг ғалаба билан тугашига кўпроқ Абдуллатиф ўз баҳодирлиги билан ҳисса қўшган бўлса ҳам Улуғбек атроф вилоятларга ғалаба тўғрисида юборган ёрлиқларида ғалабани Абдулазиз номи билан боғлайди. Ҳиротда эса Абдуллатиф бундан ҳам кўпроқ таҳқирланади. Шоҳрух даврида Ҳиротдаги Ихтиёриддин қалъаси Абдуллатифнинг мулки

ҳисобланар эди. 1446 йили у бобоси Шоҳрух билан ғарбга юришга кетаётиб, мол ва бойликларини ҳамда 200 туман (1 туман 10000 тилла) нақд пулини бунда қолдирган эди. Хуросонга юришда қалъани Абдуллатиф енгиб олган бўлса ҳам Улуғбек унинг ичидаги бойликларни ўғлига олдиртirmайди. Бобосининг даврида Ҳиротнинг «кабири» бўлиб юрган Абдуллатиф отасининг даврида мажбуран унинг «сағири» бўлади. Лекин, афсуски, Абдуллатиф отасининг унга қилаётган муносабати чуқур бир сиёсат эканини тушуниб етолмади. Улуғбек ўғлига бўлган муносабати билан ҳиротликларга энди Ҳиротдаги аҳвол Шоҳрух давридагидек бўлмайди ва бу ернинг «кабирлари» ҳам шимди «сағир» ўлажақ ва яна Темурнинг давридагидек Ҳирот иккинчи даражалик ва Самарқанд пойтахт сифатида биринчи даражалик шаҳар ўлажақ, демоқчи бўлган чамаси.

Улуғбекнинг Ибришам дарёсидан қайтишини Абул Қосим Бобур ҳам чекинишдек англаб, унда яна Дамғондан шарққа йўлланиш истагини уйғотади, афтидан у анча куч тўплаган кўринади, чунки бу кучдан чўчиган Абдуллатиф Бистомдан Нишопурга шунчалик тез чекинадик, ҳатто манзилларнинг бирида боллобони билан бирга байроғини ҳам қолдиради. Нишопурда Абдуллатиф қаттиқ оғриб қолади, лекин Улуғбекнинг одамлари унга Абдуллатиф айёрлик қиляпти ва отасига бирор фисқ тайёрляпти, деб етказадилар. Улуғбекнинг амри билан ўғли Машҳадга келтирилади, лекин — замбилда. Уғлини шу ҳолда кўрганидан кейингина Улуғбек унга Абдуллатиф ҳақида бўҳтонлар айтилганига ишонади. Улуғбек ўша йилнинг ноябригача Машҳадда қолади, сўнг Нарату қалъасидаги булғоқ ҳақида эшитгач, Ҳиротга қайтади, Машҳадни эса Абдуллатифга қолдиради.

Бу гал галаённинг сабабчиси туркман шаҳзодаси Ерали бўлди. У Қора Қўюнли сулоласидан Султон Искандарнинг ўғли бўлиб, у 1432 йили отасидан қочиб Ширвоншоҳнинг ҳузурига келган ва у ердан Журжон денгизи орқали Шоҳрухга юборилган эди. Уша йилнинг кузида у Ҳиротда бир янги ихтиро қилинган 400 ман тошни ота оладиган манжаниқни синовда иштирок этади; унинг ҳусни синовда ҳозир бўлган оломонга катта таъсир этади. Буни кўрган Шоҳрух Ералини қамаб Самарқандга юборади, у ерда у 1448 йилгача туради. Номаълум сабабларга кўра, Хуросон юришида Улуғбек уни бирга олиб юради ва Нарату қалъаси олинганидан кейин уни ўша ерга қамайди; шу қалъага

Ҳиротдан Гавҳар Шод билан бирга қочган Улуғбекнинг аскарлари ҳибса олган амири лашкар Султон Абу Саъид ҳам қамалган эди. Султон Абу Саъиднинг одамлари ичига арра бекитилган катта бир нонни қалъага киритадилар. Султон Абу Саъид билан Ёрали ўз кишанларидан арра туфайли қутуладилар, қамоқ қоровулларини ўлдириб, қалъани ва ундаги бутун бойликларни қўлга киритадилар. Сўнг қўлга киритилган бойликлар билан ўзларига маслакдошларни сотиб олиб, тўғри Ҳиротга юрадилар, бу пайт шаҳарни Улуғбек номидан Боязид парвоначи бошқарар эди. Лекин унинг кучи кам бўлиб, душманга қаршилик кўрсата олмайди ва душман шаҳарни қамал қилади. Қамал бошланганига 17 кун бўлганида Улуғбек ўз лашкари билан Ҳиротга етиб келади, душман Нарату қалъасига чекинади.

Улуғбек Ҳиротда бир неча кун туради; ўғли Абдуллатиф ҳам келиб, унга қўшилади. Худди шу пайт ўзбек хони Абулхайр мамлакатда Улуғбек ва унинг ўғилларининг йўқлигидан фойдаланиб, Мовароуннаҳрга хуруж қилади. У ҳатто Самарқанд деворларига яқин келиб, шаҳар атрофини талайди.

Улуғбек отаси Шоҳрухнинг жасади ва Гавҳар Шод мадрасасида Шоҳрух қолдирган бойликларини олади ва тезда Ҳиротдан Самарқандга кетади, Ҳиротда эса Абдуллатифни қолдиради. Улуғбек йўлда душманлар ҳужумига ва катта талафотларга учраб Бухорогача етиб келади ва ўша йил қишининг қолган қисмини шу шаҳарда ўтказилади. Бу ердан Шоҳрухнинг жасадини Самарқандга юборади ва у Темур мақбарасига дафн этилади. Абдуллатиф эса Ҳиротда қалъада эди. Улуғбек кетганидан 15 кун кейин у шаҳарда бутунлай тартиб ўрнатиб, Андхўй орқали Амударёга отаси ҳузурига боради. Аскарлар дарёдан ўтиб бўлгач, Улуғбек Абдуллатифга ўз мулки Балхга борсин, деган буйруқни беради.

Бу пайтда Хуросон ва Ҳирот Абул Қосим Бобурнинг қўлига ўтади. 1448 йил охиридаги воқеалар аскарлар, эл ва улусда Улуғбекка нисбатан катта норозилик уйғотади. Шундай бўлса ҳам у баҳор келиши билан Хуросонга юришни қасд қилади. Лекин тақдир тақозосига кўра, ўғли билан жанг қилишга тўғри келади.

Ўша пайт Абдуллатифнинг мулки Балх вилояти анча улкан бўлиб, майда амирлик ва бекликлардан иборат эди ва уларни Темурийлар хонадонига мансуб шахслар бошқарарди. Шундайлардан бири Мироншоҳ исмли мирзода 1449 йил баҳорида қўзғолон кўтаради. Абдуллатиф қўзғолонни бостиради ва мирзодани ўлдиради ва

унинг ёнидан Улуғбекка туҳмат қилувчи бир хатни топади. Шундан кейин Абдуллатиф отасидан буткул оғиб, Амударёдаги кемаларни ўзига олади ва ўз мулкида Улуғбек фойдасига олинадиган тамға солиғини бекор қилади.

Улуғбек ўғли Абдуллатифга қарши лашкар тортишга мажбур бўлади ва пойтахтда кичик ўғли Абдулазизни қолдиради. Улуғбек аскарлари орасида мирзо Иброҳимнинг 1433 йили 19 мартада туғилган ўғли Абдулла ҳам бор эди. Унинг отаси 1435 йил 4 майида ўлганидан кейин Абдулла Форс вилоятининг ҳокими ҳисобланарди. 1447 йили Шоҳрух аскарлари кетганидан сўнг Форс Султон Муҳаммаднинг қўлига ўтади. Абдулла шарққа кетишга мажбур бўлиб, 1448 йили Алоуддавланинг аскарида эди. Лекин Тарноб ёнидаги жангдан аввал Улуғбекнинг тарафига ўтади. Улуғбек унга қизларидан бирини никоҳ қилиб беради.

Улуғбек билан Абдуллатифнинг лашкари узоқ муддат дарёнинг иккала соҳилида бир-бирига рўпара турадилар. Иккала лашкар тарафидан ҳам хар хил тўдалар дарёни кечишга ҳаракат қиладилар ва кичик тўқнашувлар бўлиб туради. Бундай тўқнашувлар кўпинча Абдуллатифнинг фойдасига ҳал бўларди. Ана шундай тўқнашувларнинг бирида Абдулла Абдуллатифнинг қўлига тушади. Шу пайт Улуғбекнинг аскарида ўғли Абдулазиз Самарқандда аскар амирларининг оилаларини сиқув қилаётганмиш, деган овоза тарқалади. Амирлар шунчалик қаҳр ва ғазабга тўладики, ҳатто улар Улуғбекни тутиб Абдуллатифга топшириш хавфи туғилиб қолди. Улуғбек тезда Абдулазизни койиб ва уришиб хат ёзади ва бу билан амирларни бироз тинчитади. Лекин бу пайт орда Самарқандда каттароқ хавф юзага келади. Шунинг учун Улуғбек пойтахтга қайтишга мажбур бўлади.

Самарқандда Абу Саъид исмли Темурий мирзо зуҳур қилиб, атрофига тарафдор ва маслакдошларини тўплаб Абдулазиз ва демак, Улуғбекка ҳам қарши чиқади. Уни руҳоний доиралар, айниқса Бухорода, қаттиқ қўллайдилар.

Улуғбек келиб Самарқандда тартиб ўрнатади. Абу Саъид чўлга қочади. Бундан кейин Улуғбек ўзи билан бирга Абдулазизни олиб яна Абдуллатифга қарши жангга кетади; Самарқандда ҳоким қилиб Мироншоҳ қовчинни қолдиради. Бу орада Абдуллатиф Амударёдан ўтиб, Термиз ва Шаҳрисабзни ишғол қилиб, пойтахтга яқинлашиб келаётганида, Улуғбек қолдирган аскар тўдалари ҳам унга қўшиладилар. Ота-бола лашкарлари

ўртасидаги жанг Самарқанд атрофидаги Дамашқ қишлоғи яқинида содир бўлади. Бу воқеа 1449 йил сентябрида юз беради. Улуғбекнинг аскарлари енгилади; у шаҳар қалъасига кирмоқчи бўлганида Мироншоҳ қовчин уни киритмайди. Улуғбек ўзи билан Абдулазизни олиб, бир неча навкарлар билан бирга шимолга йўл олади ва Шоҳрухия қалъасига яқинлашиб келади. Лекин қалъа қутвали Иброҳим исмли мамлук, уни қалъага киритмайди ва ҳатто уни тутиб Абдуллатифга топширмоқчи ҳам бўлади. Шундан кейин Улуғбекнинг ўзи Самарқандга келиб Абдулазиз ва навкарлари билан бирга Абдуллатифга таслим бўлади. Абдуллатиф аввалига отасига Маккага ҳаж қилишга ижозат беради ва унга ҳамроҳ қилиб бир хожи амир Муҳаммад Хусравни юборади. Шу вақтнинг ўзида Абдуллатиф отасидан хуфиёна қозиларни тўплаб, унинг устидан ҳукм чиқаради. Лекин ташқаридан қараганда, у ўзини гўёки бу можароларга аралашмаётгандек қилиб кўрсатади. Бир қашшоқланиб қолган Чингизий шахс хон этиб тайинланади; Абдуллатиф томонидан юборилган Аббос исмли бир унсур унинг олдида тиз чўкиб қасосига ёрдам беришни сўрайди. Хун талаб бўлган яна бошқа шахслар ҳам ҳозир бўлади. Аббос отаси Улуғбек томонидан қатл қилинганлигини ва шарнатга кўра унинг қасос олиш ҳуқуқини тан олинишини сўрайди; «хон» шариат бўйича қилинадиган барча нарсаларни бажарилишини буюради, руҳонийлар томонидан фатво ёзилиб, унга қози Мискиндан ташқари барча имомлар муҳр босадилар

Улуғбек «ҳаж»га хожи Муҳаммад Хусрав билан бирга кетади. Йўлда унинг кўнгли очиқ ва руҳи тетик эди. Улар бироз йўл юрганидан кейин уларни сулдуз уруғидан бир чигатой турк қувиб етади. У хоннинг номидан Улуғбекнинг саёҳатига тайёргарчилик тугагунига қадар қўшни қишлоқда тўхтасинлар деб буюради; у яна айтадики, гўё Улуғбек шундай ҳаж қилиши керакки, бу «каттаю кичик, турку тожикка» манзур бўлсин эмиш. Улуғбек бундан қаттиқ ранжиган бўлса ҳам қўшни қишлоқда тўхташга мажбур бўлади ва у ердаги бир уйга киради. Куз бўлса ҳам ҳаво жуда совуқ эди. Улуғбек ўт ёқиб гўшт қайнатилишини буюради. Оловнинг бир учқуни унинг тўнига тушиб, бир қисмини куйдиради; Улуғбек оловга қараб: «Сен ҳам билдинг!» дейди. Сўнг унинг миясига қора фикрлар келиб, аъзосини бузади. Хожи унга таскин бериб, кўнглини ёритишга ҳаракат қилади. Шу пайт тўсатдан эшик очилиб, кўзларига қон тўлган Аббос билан яна бир шахс кириб

келади. Аббосни кўриши билан Улуғбек беихтиёр унга ташланиб, кўкрагига бир мушт уради. Аббоснинг ёнидаги киши Улуғбекни ушлаб унинг елкасидаги олтой пўстинини ечади. Аббос арқон келтириш учун кетади; Улуғбек таҳорат қилиб олсин деб ҳожи эшикнинг занжирини солиб қўяди. Аббос қайтиб келганида Улуғбекнинг қўллари боғланиб, ташқарига чиқариб қўйилган эди; ҳожи билан Улуғбекнинг бошқа йўлдошлари турли бурчакларга бекиниб олишади. Аббос Улуғбекни фонус ёнига ўтказди ва қиличнинг бир зарби билан бошини танасидан жудо қилади. Бу ҳодиса ҳижрий 853 йил 8-рамазон/милодий 1449 йили 25 октябрь куни содир бўлган эди.

Абдуллатиф отасидан ташқари укасини ҳам ўлдиртиради; Абдулазиз отасидан икки ёки уч кун кейин ўлдирилади. Лекин бу гал ҳеч қандай қозилар ҳукмининг кераги ҳам бўлмайди. Бу ҳақиқий қотиллик эди. Абдуллатиф Улуғбек амирларидан тўрт кишини ҳам қатл қилдиради. Мирзо Абдулла ва Абу Саъидни ҳам бир амаллаб қўлга тушириб қамаб қўяди. 1449 йилнинг охирига келиб Абдуллатиф ўзининг Мовароуннаҳрдаги ҳокимиятини деярли ўрнатиб бўлган эди; ҳатто дашт ўзбеклари ҳам Мовароуннаҳрга ҳуруж қилишга ботинмай қоладилар. Абдураззоқ Самарқандийнинг айтишича, улар авваллари қишда Самарқандга беш фарсах масофагача яқинлашиб келган бўлсалар, энди Абдуллатифдан қўрқиб шаҳардан юз фарсах нарида турадилар.

1449/50 йилнинг қишига келиб Самарқанддаги ҳаёт бутунлай бошқача тус олди. Агар Улуғбек, асосан аниқ фанлар, маданият ва маърифат билан шуғулланган ва руҳонийлар унча мавқега эга бўлмаган бўлса, Абдуллатиф даврига келиб, Самарқандда руҳонийлар ва дарвешлар юзага чиқади. Лекин бу ҳол узоққа чўзилмай, Улуғбекка содиқ қолган амирлар тил бириктириб, ҳижрий 854 йил 25 рабиъ ал-аввал/милодий 1450 йил 8 май жумъа куни Самарқанд девори ташқарисида хандақ бўйида Абдуллатифни қатл қиладилар ва тахтга мирзо Абдуллани ўтказадилар.

Энди Улуғбекнинг хотинлари ва фарзандлари ҳақида тўхталамиз.

Биринчи хотини Угайбегум, Муҳаммад Султоннинг қизи; унга 1404 йили уйланган бўлиб, у 1419 йили ўлган. У 1412 йили 19 августда қиз туғади, унга Ҳабиба Султон исми ва Хонзода бегум унвони берилади. Лекин бу қиз икки йилдан кейин ўлади. Бундан кейинги туғилган қизига ҳам худди шу исм ва унвон берилади.

Иккинчи хотини Оқ Султон хониқа, Султон Маҳмуд-хоннинг қизи.

Учинчи хотини Ҳусн Нигор хониқа, Ҳалил Султоннинг қизи.

Булардан ташқари Улуғбекнинг ушбу канизақлари ҳам бор эди:

1. Рокия Султон хотун, Улуғбекнинг Оқбош ва Султонбахт исмли қизларининг онаси.

2. Меҳр Султон, Сарбўғанинг ўғли Тавкалнинг қизи.

3. Давлатбахт Саодат, Бўён кўкалтошнинг қизи; Улуғбекнинг Қутлуғ Туркон оға исмли қизининг онаси.

4. Давлат Султон, Хонд Саъиднинг қизи.

5. Бахти, ўзбек Қасунийнинг қизи.

6. Давлатбахт, Шайх Муҳаммад барлоснинг қизи.

Улуғбекнинг Робиъа Султон бегум исмли қизи бўлиб, у қайси онаданлиги номаълум. Бу қизи ўзбек хони Абулхайрга хотун бўлади. У Туркистонда дафн этилган; мақбараси ҳозир ҳам мавжуд.

Улуғбекнинг ўғиллари ҳам қайси онадан эканлиги аниқ маълум эмас. Улар қуйидагилардир:

1. Абдулло, 1420 йили туғилган ва ёш вақтида вафот этган.

2. Абдураҳмон, 1421 йили Бухорода туғилган, 1432 йили Самарқандда вафот этган.

3. Абдуллатиф, падаркуш; туғилган йили номаълум, лекин 1437 йили суннати қилинган. У икки ўғил кўрган бўлиб, улар ҳам отаси каби 1457 ва 1464 йиллар ўлдирилган.

4. Абдулазиз, бунинг туғилган йили ҳам номаълум, лекин Абдуллатифдан ёшроқ бўлган.

Улуғбек икки тирик қолган ўғлидан кўпроқ Абдулазизни севарди ва эркалатарди. У эрка ўсганлиги туфайли давлат ишларига анча ноқобил ва ношуд эди. Шунинг учун 1449 йили Самарқанддаги низонинг сабабчиси бўлди, бу низо эса пировардида отасининг ўлимига олиб келди. Абдуллатиф укасидан тубдан фарқ қиларди. У давлат ишларида катта амакилари Умаршайх, Мироншоҳ, Ҳалил Султон ва катта бобоси Темурга кўпроқ ўхшарди. Илмга иштиёқи билан эса отасига ўхшарди ва анчагина ақл-идрок соҳиби эрди. Агар Улуғбек умрининг охириги 2—3 йилида хатоларга йўл қўймай кўпроқ катта ўғли Абдуллатифга ёндошиб ва у билан маслаҳатлашиб иш тутганида, балки унинг ўзининг ва ўғилларининг тақдири, пировардида бизнинг тақдиримиз ҳам бутунлай бошқача бўлиши мумкин эди. Лекин Улуғбек Абдуллатифни ўзидан доимо четлатиши,

унга яхши эътибор бермай, таҳқирлаши натижасида Абдуллатиф падаркушликка бориб етди. Мовароуннаҳрда шу 1449/50 йиллардан бошланган парокандалик охирида, мамлакатнинг парчаланиб кетишига ва қуллиқ кишанига боғланишига олиб келди.

МАДАНИЯТ. ИЛМ-МАЪРИФАТ. ЗИЖ

Темур, Улуғбек ва умуман, Темурийлар даври Мовароуннаҳр ва Хуросонда фан ва маданият тарихи нуқтаи назаридан ниҳоят муҳим бир тарихий даврни ташкил қилади. Бу масалага ҳаққоний ёндашиш ҳозирги кунда қайта қуриш ва демократия туфайли ўтмиш тарихга қизиқиш оммавий бир тус олаётган пайтда муҳим аҳамият касб этади. Шу хусусда яна бир масала тўғрисида тўхталиб ўтишга тўғри келади. Шу охириги ўн йилликларда Душанбада миллатчилик кайфиятидаги тор доирадаги унсурлар тўдаси пайдо бўлиб шаклланди. Улар академиклар, профессорлар, ёзувчи ва шоирлардан иборат. Бу унсурлар Ўзбекистоннинг бир қатор ноҳияларини ва айниқса иккита қадимги шаҳримиз Бухоро ва Самарқандни Тожикистонга қўшиб берилишини талаб қилиб, турлича баҳона ва даъволарни олға суряптилар. Яқинда бу унсурлар яна бир катта иғво қилдилар. Эроннинг Сосонийлар сулоласидан бўлмиш Хусрав Парвизнинг (590—628 йиллар) сарой мутриби ва машшоқи Барбоднинг 1400 йиллигини нишонлаш баҳонаси билан катта халқаро анжуман ташкил қилиб, улар ўзларини форслар билан битта халқ қилиб кўрсатишга уриндилар ва бу гал энди улар Урта Осиёнинг деярлик ярмига даъвогарлик қилдилар. Бу миллатчи унсурларнинг Москвадаги ҳомийлари ўзбек ва тожик халқларини бир-бирларига гиж-гижлатишга интилиб, «Бухоро ва Самарқанддаги тарихий ёдгорликларга ўзбекларнинг ҳеч қандай алоқаси йўқ» деган бўҳтон билан марказий телевидение кўрсатувлари орқали мамлакатга жар соляптилар. Ваҳолонки, аҳвол бутунлай тескари бўлиб, на фақат Бухоро ва Самарқанд, балки бутун Урта Осиёдаги, Афғонистондаги ва Эроннинг талай қисмидаги қадимги меъморчилик ёдгорликлари, асосан турк-ўзбеклар томонидан барпо эттирилган. Юқорида биз Темурнинг бу соҳадаги фаолияти ҳақида қисқача тўхталиб ўтган эдик. Улуғбек бу борада бобосидан ҳам ортиқ бир талай ижобий ишларни амалга оширди.

Улуғбекнинг энг хайрли ишларидан бири — бир

вақтнинг ўзида учта шаҳарда — Самарқанд, Бухоро ва Ғиждувонда мадраса, яъни ўша даврнинг олий ўқув юртини барпо этганлигидир. Самарқандда бунинг учун у бозор майдонини танлайди ва 1417 йили бу ерда мадраса қурилишини бошлаб, уни 1420 йили тугатади. Деярли шу вақтнинг ўзида Бухоро ва Ғиждувондаги мадрасалар қурилиб битади. Самарқанддаги мадраса қурилган ерни у Регистон деб атаydi. Кейинги ўзбек ҳукмдорлари Регистон майдонида Тиллакори ва Шердор мадрасаларини барпо этадилар. Темур, Улуғбек, Шоҳрухлар даврида Ўрта Осиёнинг барча ҳудудида, Жанубий Қозоғистонда (Туркистон), Афғонистон ва Шимолий ҳамда Шарқий Эронда «темурий» услубидаги масжид ва хонақоҳлар барпо этадилар. Бундай қурилишлар Ҳусайн Бойқаро ва Бобур даврида ҳам олиб борилади. Шуниси диққатга сазоворки, «темурий» меъморчилик услубини Бобур Ҳиндистонга ҳам олиб боради. Лоҳур, Пешовар, Карочи, Агра, Деҳли ва бошқа ҳиндупок шаҳарларидаги кўплаб қадимий обидалар ана шу услубда қурилган.

Бирор қишлоқ ёки шаҳарга даъво қилишда шу жойнинг ҳозирги кундаги аҳолисининг тилини асос қилиш ниҳоятда сует бир далилдир. Мисол тариқасида Ҳиротни олайлик. Алишер Навоий даврида шаҳарнинг ўзида ва атроф ноҳияларидаги аҳолининг кўпчилиги туркийзабон эди. Биз ҳозирги кунда ўзбек тили деб атаётган тилга асос солганида Навоий ўша халқ тилини асос қилиб олган. Бобур бу тил худди андижонликларнинг тилининг ўзи эканлигини таъкидлаган. Демак, ўша даврда Хуросон ва Афғонистонда асосий тарқалган халқ Мовароуннаҳрдаги каби ўзбеки турклар бўлган. Ҳозирги кунда эса Ҳиротда ўзбеклар ва умуман туркийзабонлар яшамайди. Самарқанд билан ҳам шунга ўхшаш ҳол юз берган. Бобурнинг Ҳиндистонга кетиши ва Шайбонийларнинг истилоси натижасида Самарқанд аста-секин тушкунликка учраб, XVI аср охирида шаҳарнинг асли туркий аҳолиси бутунлай тарқалиб кетади ва у қарийб бир ярим асрча бўриларнинг макони бўлиб қолади. Фақат XVIII аср бошларига келиб Бухоронинг Манғит амирлари Самарқандга Зомин ва унинг атрофларидан, асосан тожикларни кўчириб келади. Бу янги аҳоли келганидан кейин шаҳарда бирор кўзга кўринарли иморат қурилмаган. Шунинг учун Самарқанддаги меъморчилик ёдгорликларини фақат тожиклар билан боғлаш — бу тарихга нисбатан кўпол бўғтондир.

Энди Улуғбекнинг билими ва илмий фаолияти хусу-

сида тўхтайлик. Улуғбекнинг бошланғич маълумоти ҳақида ҳеч қандай хабар етиб келмаган. Шунинг учун унинг болалик даврида олган маълумоти ҳақида фақат тахмин қилиш мумкин. Биз юқорида айтганимиздек, Улуғбек болалигида бувиси Сарой Мулк хоним тарбиясида бўлган. Албатта, биз бу аёл ўзининг сеvimли набирасига ўқув, ёзувни ўргатгани ҳамда тарихий мавзудаги ҳикоя ва эртақларни сўйлаб берганлигини тахмин қилишимиз мумкин. Ёш мирзонинг отабеги Шоҳ Малик унга, асосан ҳарбий ва сиёсий тарбияни берган бўлиши мумкин. Лекин Улуғбекдаги астрономия ва математикага бўлган юксак иштиёқни бу шахслар уйғотганлиги амри-маҳол. Улуғбекнинг устозларидан бири мунажжим Мавлоно Аҳмад бўлганлигини тахмин қилиш мумкин, чунки бу киши Темурнинг саройидаги энг нуфузли олимлардан бўлиб, сайёраларнинг келажак икки юз йиллик тақвимлари жадвалларини туза олган. Лекин Улуғбекнинг ўзи кейинчалик ўзининг асосий асари бўлмиш «Зиж»ида Қози Зода Румийни «устозим» деб атайди. Ҳақиқатан ҳам Қози Зода, юқорида айтганимиздек, 1360 йилга яқин туғилган бўлиб, 20—25 ёшлари атрофида, яъни Улуғбек туғилмасиданоқ Темурнинг сарфига ўтади. Натижада Улуғбек, ўсмирлик чоғидаёқ Мавлоно Аҳмад ва Қози Зода Румий каби астроном ва математиклар таъсирида бўлади. Шу сабабли унинг ҳаётида бу фанлар муҳим аҳамият касб этади.

Улуғбек Самарқандда ҳоким бўлиши билан, Ҳиротда ўз атрофига руҳонийларни тўплаб олган отаси Шоҳрухдан фарқли ўлароқ, у Самарқандга олимларни, шоир ва меъморларни тўплайди. Лекин бундан илм-маърифат фақат Самарқандда бўлган, деган хулоса келиб чиқмайди. Уша даврнинг етук олими Абдураззоқ Самарқандийнинг айтишича, Самарқанд билан бир қаторда Ҳирот ҳам Улуғбек ва Шоҳрух даврида Шарқнинг йирик маданият марказига айланади. Албатта, бунда энг аввало Улуғбекнинг хизмати беқиёс каттадир. У ўз даврининг етук олимларидан бири бўлиб етишди. Улуғбек ҳокимлиги давридаги тараққийпарвар янгиликлар бутун ўрта аср маданияти тарихида улкан аҳамият касб этди. У қадимги юнон олимларидан Платон (Афлотун), Аристотель (Арасту), Гиппарт (Иббархус) ва Птолемей (Батлимус)ларнинг асарларини ва ўз ватандошларидан Форобий, Беруний, Ибн Сино, Хоразмий ва Насириддин Тусийларнинг асарларини таҳлил қилган эди. Рус академиги В. В. Бартольднинг айти-

Шйча, «ислом оламида Улуғбеккача ҳеч бир подшоҳ олим бўлмаган». Тарихда кўп мусулмон ҳокимлари олимларга ҳомийлик қилиб, уларнинг илмий изланишларига шароитлар яратиб берганлиги маълум. Бироқ, уларнинг барчасидан фарқли ўлароқ, Улуғбекнинг ўзи жиддий астроном ва математик бўлиб, ўз атрофидаги олимлар билан ҳамкорликда ижод этган.

Улуғбекнинг ходими Гиёсиддин Жамшид Қоший 1417 йили Самарқанддан Қошондаги ўз отасига ёзган мактубида Улуғбекнинг фаолияти ва билимдонлигини қуйидагича таърифлайди: «Аллоҳга ва неъматларига кўп шукурлар бўлсунким, етти иқлимнинг фармонбардори ислом подшоҳи (яъни, Улуғбек — А. А.) донишманд кишидурлар. Мен бу нарсани одоб расми юзасидан айтаётганим йўқ.

Ҳақиқат шуки, аввало у кишим Қуръони каримнинг аксарият қисмини ёддан биладилар. Тафсилларни ва муфассирларнинг ҳар бир оят ҳақидаги сўзларини ақлида сақлайдилар ва ёддан биладилар... Араб тилининг наҳв ва сарфини яхши биладилар ва арабчада ғоят яхши ёзадилар. Шунингдек, у кишим фикҳдан анча хабардорлар: мантиқ, маъноларнинг баёни ва усулларидан ҳам хабардорлар.

У кишим риёзиёт (математика) фанининг барча тармоқларини мукаммал эгаллаган ва шундай жиддий маҳорат кўрсатганларки, кунлардан бир кун отда кетаётиб, 818 ражаб ойининг ўнинчи ва ўн бешинчи кунлари орасидаги (милодий 1415 йил 15—20 сентябрь) душанба кунини йил мавсумининг қайси кунига муносиб келишини аниқлашни истадилар. Шунга кўра, отда кетаётиб, хаёлий ҳисоб билан Қуёшнинг тақвими (ўша кунини) бир даража ва икки дақиқа эканлигини топдилар. Кейин отдан тушгач, (ҳисоб тўғрилигини) бу бандани-бечорадан сўраб аниқлаб олдилар.

Ҳақиқатан ҳам, хаёлий ҳисобда кўп миқдорларни ёдда тутмоқ ва бошқа миқдорларни буларга асосланиб топмоқ керак. Лекин (инсоннинг) ёдлаш қуввати заифдир ва у даража ва дақиқаларни у қадар аниқ тополмайди. Инсон бино бўлганидан бери шу кунгача ҳали ҳеч кимса бу қадар аниқ ҳисоблай олмаган эди.

Қисқа қилиб айтмоқчиманки, у кишим бу фан соҳасида ғоят катта маҳоратга эришганлар, юлдузшуносликка тааллуқли амалларни яхши бажарадилар ва чуқур далиллар билан худди керагидек исботлайдилар: «Тазкира» ва «Тухфа»дан шу қадар зўр дарс ўтадилар-

кй, уларга ҳеч қандай қўшимча қилишнинг ҳожати қолмайди»¹⁴.

Улуғбек Мовароуннаҳрни бутун мусулмон мамлакатларининг илмий марказига айлантиришга ҳаракат қилди.

Самарқанддаги мадрасага Улуғбек тез орада мударрис ва олимларни тўплай бошлайди ва шу тариқа унинг Самарқандда астрономик илмий мактаби шаклланади. Бу мактабнинг асосий мударрислари илмни давом эттиришларига тўла шароит мавжудлиги учун Темур давридаёқ Самарқандга келган Тафтазоний, Мавлоно Аҳмад ва Қози Зода Румий каби олимлар эди. Қози Зоданинг маслаҳати билан Улуғбек отасининг мулки Хуросоннинг Қошон шаҳридан Ғиёсиддин Жамшид Қошийни келтиради. Самарқандга Мовароуннаҳрнинг турли шаҳарларидан ва Хуросондан тўпланган олимларнинг сони 1417 йилга келиб 100 дан ортиб кетади. Улар орасида адиблар, муаррихлар, хаттоғлар, мусаввирлар, географлар бор эди. Лекин астрономия ва математика соҳасидаги олимлар шарафлироқ ва обрўлироқ эди. Улар орасида Қози Зода билан Қоший энг салобатли ва нуфузли эдилар.

1420 йили Самарқанд мадрасасининг тантанали очилиши бўлади. Васифийнинг айтишича, биринчи мударрис этиб Мавлоно Муҳаммад Ҳавофий тайинланади. Мадраса битишига яқин қурилишда ишлаётганлар Улуғбекдан ким мударрис этиб тайинланади, деб сўрайдилар. Улуғбек жавобда бу лавозимга барча илмлардан хабардор одамни топажагини айтади. Шу ерда ғиштлар орасида ифлос кийимда ўтирган Мавлоно Муҳаммад Улуғбекнинг сўзларини эшитиб, шу мансабга ўзи муносиблигини айтади. Улуғбек унга саволлар бериб қониқарли жавоб олганидан сўнг, унинг билмларидан қаноат ҳосил қилади ва уни ҳаммомга олиб бориб чўмилтириш ва яхши кийимлар кийинтирилишини буюради. Мадраса очилишида Мавлоно Муҳаммад мударрис сифатида биринчи маърузасини ўқийди. Бунда 90 та олим ҳозир бўлган бўлса ҳам маърузани фақат Улуғбек билан Қози Зода икковлари тушунадилар. Лекин асосий маърузаларни Қози Зода, Улуғбек, Жамшид Қоший ва кейинроқ Али Қушчилар ўқийдилар.

¹⁴ Ulug Bey ve Semerkanddaki ilim faaliyetleri hakkında Giyasiddin-i Kasi'nun mektubu//Ord. Prof. dr. Aydin Saylli. Ankara.— 1985. С. 56—57; Юсупова Д. Ю. Письмо Гийас ад-Дина Қашки своему отцу из Самарканда в Кашан.— В сб.: Из истории науки эпохи Улуғбека. С. 45—46.

Улуғбек ташкил қилган Самарқанд мадрасаси ва илмий тўғараги Шарқ маданияти ва фани тарихида ниҳоятда муҳим аҳамият касб этди. Турли халқларнинг маданий ривожланишига катта таъсир кўрсатди. Бу ерда кўплаб буюк сиймолар шаклланди. Жумладан, Хуросоннинг (Эрон) Жом шаҳрида 1414 йили туғилган бўлажак улкан шоир Жомий Улуғбекнинг Самарқанд мадрасасида таҳсил кўради. У бу ерда Қози Зода Румий, Улуғбек ва Али Қушчи каби улкан ўзбек олимларининг маърузаларини тинглайди, уларнинг тарбиясида бўлади.¹⁵ Шу тариқа ўзбек олимлари Жомийни шоир сифатида вояга етказадилар. Шунинг учун ҳозирги кунда Жомийни Навоийга ва тожикларни ўзбекларга устоз қилиб кўрсатишга уринаётган «ўртоқлар» тарихий ҳақиқатни ва ким-кимдан ўрганганлигини унутмасликлари керак.

1420 йилга келиб Улуғбек, Қози Зода, Қоший, Али Қушчилар раҳбарлигида Самарқанд илмий мактаби шаклланиб бўлади. Улуғбек бошчилигида ва шахсан иштирокида қадимги юнон олимларининг ва илк ўрта аср мусулмон олимларининг илмий ишларини ўрганиш ва шарҳлашга киришилади. Самарқанд олимлари катта аҳамият берган энг муҳим илмий йўналишлардан бири астрономия фани эди.

Шуни ҳам айтиш керакки, мусулмон мамлакатларида ва умуман, ислом маданиятида аниқ фанлар, айниқса, астрономия ва математика ниҳоят муҳим ўрин тутди. Чунки мусулмон киши қаерда бўлишидан қатъий назар, эрта тонгдан оқшомга қадар унинг учун беш вақт намоз фарзидир. Намоз юзни қиблага — Маккадаги Каъба йўналишига қараб ўқилади. Намознинг вақтлари эса ҳар бир географик кенгликда ҳам Қуёшнинг ердан бандлигига қараб белгиланади. Ундан ташқари исломда қабул қилинган ҳижрий йил ҳисоби 354 кунни ташкил қилувчи 12 қамарий ойдан иборат бўлиб, янги ой—ҳилолни масжид минорасидан ёки расадхона тепасидан кўз билан кўриб аниқланган. Шунинг учун мусулмон кишининг ҳаёти астрономия, математика, жуғрофия, ҳунармандчилик ва меъморчиликка алоқадор бўлган қуйидаги масалаларни ҳал қилиш билан узвий боғлиқ бўлган:

¹⁵ Бартольд В. В. Улуғбек и его время. Соч. Т. II. Ч. 2. С. 126; Бертельс Б. Э. Джами. Душанбе, 1949. С. 18; Саби-ров Г. Творческое сотрудничество ученых Средней Азии в Самаркандской научной школе Улуғбека.

1. Маҳаллий жойнинг жуғрофий координатларини аниқлаш;

2. Маҳаллий меридиан билан қибла йўналишини кўрсатувчи катта доира кесишиш бурчагини аниқлаш;

3. Жуғрофияга оид координатларни ҳисоблаш учун аниқ математик (тригонометрик) ҳисоблаш қоидалари ва усулларини билиш;

4. Жуғрофий координатларни билган ҳолда Қуёш баландлигини аниқлаш қоидаларини билиш;

5. Турли вақтни аниқловчи ўлчаш асбобларини ясаш;

6. Турли шаҳарлар орасидаги аниқ масофаларни аниқлаш учун геодезик ўлчашларни бажариш;

7. Ернинг маъмурий қисми ҳақида аниқ тасаввурга эга бўлиш учун хариталар тузиш;

8. Хариталар тузиш учун математикага тааллуқли проекциялаш усулларини билиш;

9. Астрономия, жуғрофия ва геодезияга тааллуқли ҳисобларни бажариш учун юксак аниқликдаги математик ҳисоблаш усулларини билиш;

10. Масжид, мадраса, мақбара ва расадхоналар барпо этиш учун меъморчилик санъати ва анъаналаридан хабардор бўлиш.

Бу ҳисоблаб кўрсатилган ва бу рўйхатга кирмаган бошқа кўплаб масалалар шунчалик чамбарчас боғланиб кетганки, уларни ҳал қилиш учун олим ва ҳунармандлар тўпламлари ва гуруҳлари керак эди. Ана шунинг учун ҳам Улуғбек ўз атрофига олимларни тўплаган эди.

Келтирилган масалалар рўйхатидан кўриниб турибдики, уларнинг кўпи астрономияга алоқадор. Исломдаги энг аввалги астрономик асарлар «Зиж» (форсча зик — «жадвал» сўзидан) деб аталиб, улар жадвал тарзида тузилган. Улуғбекдан аввал тузилган энг мукамал зижлар Берунийнинг «Қонун Масъудий»си ва Насириддин Тусийнинг 1256 йили ёзиб тугатилган ва Хулагухонга тақдим этилган «Зиж Элхоний» асари эди.

XV аср бошларида ёзилиб Шоҳрухга аталган Жамшид Қошийнинг «Зиж Хоқоний» асари асосан хитой ва мўғул анъаналарига асосланган бўлиб, ислом мамлакатлари учун деярли аҳамиятга эга эмас ва илмий жиҳатдан ҳам айтарлик эмас эди. Мовароуннаҳрда эса мўғул истилосидан кейин бирорта зиж ёзилмаган эди. Ана шу сабабларга кўра, Улуғбек энг аввало астрономик изланишларни йўлга қўйишга интилади. Бунинг учун расадхона барпо этиш керак эди. Бу ҳақда Абу Тоҳирхўжа бундай хабар келтирган:

«Мадрасага асос солинганидан тўрт йил кейин мирзо Улуғбек Қози Зода Румий, Мавлоно Гиёсиддин Жамшид ва Мавлоно Муиниддин Кошонийлар билан маслаҳатлашиб, Кўҳак тепалигида Оби Раҳмат ариғини бўйида расадхона биносини қурдиради. Унинг атрофида эса баланд ҳужралар барпо этади»¹⁶.

Расадхона қурилиши 1420 йилдан 1429 йилгача давом этади. Улуғбек расадхонани лойиҳалаш ва қуришда ҳам ўзи бевосита иштирок этади. У давлат ишларини бажариш билан бирга мадрасада ҳам маърузалар ўқийди. Одат бўйича у ҳафтада бир марта астрономия ёки математикадан маъруза ўқирди. Унинг чуқур билими, исботларининг далилларга асосланганлиги, маҳорати ва шу фанларга муҳаббати тингловчиларни ҳайратлантирарди.

Бундан ташқари Қози Зода Румий, Жамшид Коший, Али Қушчилар билан бир қаторда устод Исмоил, Мавлоно Иброҳим, Мавлоно Бадриддин ва бошқа олимлар ҳам маърузалар ўқирдилар.

Расадхона битиши билан астрономик кузатишлар бошланиб кетади. Расадхона билан мадрасанинг биргаликдаги фаолияти Улуғбек илмий мактабида астрономия ва математикани ўрта асрлар давридаги энг юқори поғонага кўтарди.

Давлат ишлари билан боғлиқ бўлган юриш-кўчишлар, расадхонадаги кузатишлар ва мадрасадаги дарслар Улуғбекнинг кўп вақтини оларди. Ундан ташқари илмий ишларга раҳбарлик қилиш ҳам кўп вақтни талаб қиларди. Шунинг учун бўлса керак, Улуғбекнинг қаламига мансуб илмий асарлар сон жиҳатидан — кўп эмас — улар тўртта, Уларнинг энг асосийси унинг «Зиж»и бўлиб, бу асар «Зиж Улуғбек», «Зиж жадиди Гурагоний» номлари билан ҳам маълум. «Зиж»дан ташқари унинг қаламига мансуб математик асар «Бир даража синусини аниқлаш ҳақида рисола», астрономик асар «Рисолайи Улуғбек» (ягона қўлёзмаси Ҳиндистонда Алигарх университети кутубхонасида сақланади) ва тарихга доир «Тарихи арбаъ улус» асари маълум.

Улуғбек «Зиж»и ўзининг таркибига кўра, VIII—IX асрларда бошланган астрономик анъанани давом эттирса ҳам илмий поғонаси улардан беқиёс баланддир. Бу асар кириш қисми — муқаддима ва тўрт мақоладан иборатдир. Кириш қисмининг бошида Қуръондан юл-

¹⁶ Абу Тохир Ходжа. Самария. Пер. В. Л. Вяткина. Самарканд. 1899. С. 170.

дузлар ва сайёраларга тааллуқли оятлар келтирилади. Улуғбек бу билан астрономик кузатишларнинг зарурлигини назарий жиҳатдан асосламоқчи бўлади.

Муқаддиманинг кейинги қисмида Улуғбек ушбу сўзларни битган: «Сўнг, парвардигор бандаларининг фақир-руҳақир, улардан Аллоҳга энг интилувчиси Улуғбек ибни Шоҳрух ибни Темур Гурагон бундай дейди...» Бу сўзлардан кўринадики мазкур «Зиж»нинг муаллифи Улуғбекнинг ўзи бўлган. Бироқ бу ишда унга ёрдам берганларни Улуғбек қуйидаги сўзлар билан одилона тақдирлайди:

«Ишнинг бошланиши олимлар алломаси, камолат ва ҳикмат байроғини ўрнатган, таҳлил ва таҳқиқ маслакида бўлган Қози Зода Румий деб шуҳрат қозонмиш жаноби ҳазрат Мавлоно Салоҳ ал-милла вад-дин Мусонинг, унга раҳмат ва ғафронлар бўлсин ва ҳазрат Мавлонои Аъзам, оламдаги ҳукамоларнинг ифтиҳори, қадимги билимларда мукамал, масалалар мушкилотларини ҳал этувчи Мавлоно Ғиёс ал-милла вад-дин Жамшид, Аллоҳ таоло унинг қабрини салқин қилсин, иккисининг қўллаши ва ёрдамида бўлди...

Аҳвол бошида ҳазрат Мавлоно марҳум Ғиёсиддин Жамшид «Ажибу доъи Аллоҳ» чақирғини эшитиб, тоат билан ижобат этди ва бу жаҳон дорулғурурдан у жаҳон дорулсурурга риҳлат этди. Иш асносида, ҳали бу муҳим (асар) бажарилиб, тугатилмасидан ҳазрат устоз [Қози Зода], Аллоҳ таоло уни раҳмат қилсин, парвардигор раҳматига пайваста бўлди.

Бироқ, фарзанди аржуманд Али ибни Муҳаммад Қушчи болалик йилларидан фанлар соҳасида илғорлаб борарди ва унинг тармоқлари билан машғул эрди. Умид ва ишонч комилки, унинг шуҳрати, ишро Аллоҳ, яқин замон ва тез онларда, жаҳон атрофлари ва узоқ мамлакатларга тарқалади. Ва бу муҳим (китоб) тамомила ёзиб бўлинди. Юлдузларнинг ёруғлиғидан кузатилган барча нарсалар имтиҳон қилиниб, бу китобга киритилиб собит этилди»¹⁷.

Бу келтирилган парчадан кўринадики, Қози Зода Улуғбекнинг устози бўлган ва «Зиж»нинг анча қисми унинг иштирокида ёзилган. Келтирилган парчадан яна шу нарса кўринадики, Улуғбек Самарқанддаги яна бир нуфузли олим Жамшид Кошийни устоз демайди. Ҳақиқатан ҳам, у кишим Самарқандга фақат 1416 йили,

¹⁷ «Зиж жадиди Гурагоний». ЎзССР ФА Шарқшунослик институту қўлёзмаси, № 2114. С. 16—2а.

яъни Улуғбек 22 яшар навқирон йигит ва олим сифатида етишиб бўлган паллада келади. Бу даврда у фақат айрим умумий масалаларда тажрибалироқ маслаҳатчи бўлиши мумкин эди. Ундан ташқари Коший «Зиж»нинг ёзилишида жуда кам иштирок этади, чунки у «аҳволнинг бошида», яъни расадхонадаги кузатишлар бошланиши биланоқ вафот этади. Бироқ, фан тарихида шу нарса аниқ маълумки, Коший «Зиж»нинг назарий қисмини араб тилига таржима этган ва ҳозир бу таржиманинг нусхалари мавжуд. Демак, бундан кўринадики, Улуғбек аввал «Зиж»нинг назарий қисмини ёзган, сўнг жадвалий қисми узоқ кузатишлар натижасида тузилган. Коший эса назарий қисм ёзилиши билан уни арабчага ағдарган ва жадваллар устида ишлар бошланиши билан вафот этган.

Яна бир диққатга сазовор нарса бу — Улуғбек Али Қушчини «фарзанди аржуманд» дейишидир. Аслида Али Қушчи унинг фарзанди эмас эди. Лекин у Улуғбекнинг шогирди бўлиб, илм соҳасида устозига Абдуллатиф ва Абдулазизлардан, яъни ўз фарзандларидан ҳам содиқ ва вафодор эди. Шунинг учун ҳам Улуғбек унга ўз ўғлидек қарар эди¹⁸ ва унинг ёрдами билан «Зиж»ни охирига етказди.

Шу ерда «Зиж»нинг форс тилида ёзилиши хусусида тўхталиш ҳам мақсадга мувофиқдир. Бу борада, Улуғбек ўзи Чигатой турки бўла туриб нега шоҳ асарини ўз она тилида ёки арабчада ёзмаган, деган саволга ҳам жавоб беришга тўғри келади. Маълумки, ислом мамлакатларида биринчи халқаро илмий тил бўлиб араб тили хизмат қилади. Бу тил бир неча аср давомида назм ва насрда ҳам аслида араб бўлмаган халқлар учун ҳам асосий тил вазифасини бажаради. Бироқ, Сомонийлар (819—1002) даврида форс тили адабий тил сифатида шаклланиб тугалланганидан сўнг шароит биров ўзгаради. X асрдан бошлаб бадиий адабиётда бу тил араб тили билан тенглашиб олади. Лекин бу борада форс тили илмий адабиёт учун ҳали мос келмас эди. Шунинг учун бўлса керак, Беруний ўзининг XI аср ўрталарида ёзган «Сайдана» китобида форс тилини «фақат тундаги хусравона ҳикоялар айтиш учун ярайдиган» ва илмий асар ёзишга ярамайдиган тил деб таърифлайди. Кейинги даврларда тарих саҳнаси-

¹⁸ Джалалов Г. Д. К вопросу о составлении планетных таблиц Самаркандской обсерватории. — Историко-астрономические исследования, вст. I. М., 1955. С. 105.

да туркий халқлар муҳим аҳамият касб этади ва Ғазнавийлар, Салжуқийлар ҳамда Темурийлар каби туркий сулолалар бошқарган салтанатларда форс тилининг мавқеи янада ошади. Чунки бу салтанатларда девон ишларида ва расмий ёзишмаларда асосан форс тили қўлланиларди. Ундан ташқари мўғул истилоси натижасида араб халифалиги тугатилиб, Миср, Ироқ ва Сурия каби энг йирик араб мамлакатлари ҳам турк ҳокимлари томонидан бошқарилади ва натижада араблар ўзининг ҳам, тилининг ҳам нуфузи анча пасайиб кетади. Умар Ҳайём, Насириддин Тусий ва Қутбиддин Шерозий каби XII—XIII асрнинг буюк олимлари асарларида форс тили илмий тилга айланиб, Улуғбек даврига келиб бу тил асосий илмий тил бўлиб қолади. Ана шунинг учун ҳам у ўз асарини шу тилда ёзиши табиий эди. Энди «Зиж»ни нега туркийда ёзмаганлигига келсак, XV аср биринчи ярмида адабий туркий тиллар асосан учта — усмонли турк тили, чигатой турк тили ва уйғур тили бўлиб, улар ўзаро анча тарқоқ ва бирортаси ҳам ҳали астрономик ёки математик асар услубига мослашмаган эди.

«Зиж»нинг биринчи китоби етти бобдан иборат бўлиб, у эралар ва календарлар масаласига бағишланган. Бу бобларда исломда қўлланиладиган асосий эра — ҳижрий эра, сурёний — юноний эра, «жалоллий» эраси, хитой ва уйғур эраси, форсий-қадимий эра ва бу эраларда келтирилган саналарни биридан-бирига мослаштириб кўчириш ҳамда бу эралардаги машҳур кунлар ҳақида баҳс юритилади.

Иккинчи китоб 22 бобдан иборат. У, асосан математика ва сферик астрономия масалаларига бағишланган. Иккинчи ва учинчи китобларда ўрта асрлар учун энг аниқ бўлган синуслар ва тангенслар жадваллари келтирилади. Китобнинг тўртинчи бобида Улуғбек эклиптиканинг (фалакул буруж) осмон экваторига (муъаддалу наҳор) оғиш бурчагининг миқдорини келтиради. Бу ҳақда у бундай дейди: «Бизнинг қузатишимизга кўра, энг катта оғиш (яъни эклиптиканинг осмон экваторига оғиш) бурчагини $23^{\circ}30'17''$ топдик»¹⁹. Бу парча «Зиж»нинг муаллифи Улуғбек эканлигини яна бир бор таъкидлайди. Ундан ташқари энг катта оғиш миқдорининг ўзи ҳам диққатга сазовордир. «Зиж»нинг арабча таржимасида бу бурчакнинг миқдори $\epsilon = 23^{\circ}30'16''58'''$ деб,

¹⁹ «Зиж Улуғбек». ЎзССР Шарқшунослик институти, қўлёзма № 2214. С. 11 а.

яъни аввалгисидан икки солисага кичик деб келтирилган. Форсча матнда солисаларни икки солисагина қўшиб 17'' сониягача тўлдириб олинган кўринади. Уша даврдаги ҳисоблаш усули учун бу анча қулай эди. Ньюкомб формуласи:

$$\epsilon = 23^{\circ}27'8'',26 - 0'',4684 (t - 1900)$$

бўйича Улуғбек «Зиж»ида сана деб олган $t = 1437$ йил учун қиймат $\epsilon = 23^{\circ}30'45'',1292$ бўлади.

Улуғбекдаги қиймат бу миқдордан 28'' ча кам.

Шуни ҳам айтиш керакки, бу бурҷакнинг миқдори барча давр астрономлари учун катта аҳамиятга эга эди. чунки ёритгичлар ва яшаш жойларининг аниқ координатларини топиш, шу бурҷак миқдорига боғлиқ эди. Берунийгача бўлган барча мусулмон олимлари дақиқалардаги хато билан топар эдилар. Фақат Беруний бу бурҷак миқдорини 1019 йил учун атиги 59'' хато билан топади²⁰. Ва ниҳоят Улуғбекдаки қиймат ҳақиқийсидан атиги 28'' га фарқ қилади ва у Берунийдагидан ҳам анча аниқ. Лекин афсуски, Улуғбекнинг ўзи ҳам унинг шориҳлари Биржандий ва Мирим Чалабийлар ҳам бу қиймат қандай топилганини шарҳламайдилар.

«Зиж»нинг учинчи китоби 13 бобдан иборат бўлиб, фақат астрономия масалаларига бағишланган. Бунда Қуёш, Ой ва беш сайёранинг ҳаракатлари ҳақида баҳс юритилади. «Зиж»нинг ҳамма асосий жадваллари ана шу бобга тааллуқлидир. Бу жадваллар орасида энг аҳамиятга молик бўлгани 13 бобда келтирилган ва «Турғун юлдузларнинг узунлама ва кенглама бўйича ҳолатларини аниқлаш» деб аталган юлдузлар жадвалидир. Улуғбек «Зиж»нинг ундан аввалги зижлардан фарқини кўрсатиш учун шу ерда мазкур жадвал бошидаги унинг сўзларини келтирамиз. У айтади: «Птолемейгача бўлган астрономлар бир минг йигирма икки юлдузнинг ҳолатини аниқладилар. Птолемей эса уларни олтига катталиклар бўйича тартиблаб ўз «Алмажистий»сида келтирди. Уларнинг энг каттаси биринчи катталиқда, энг кичиги эса олтинчи катталиқда. Ҳар бир катталиқни у уч қисмга ажратди. Уларни бир-биридан фарқ қилиш учун қирқ саккиз юлдуз туркумига жойлаштирди. Уларнинг йигирма биттаси фалакул буруждан (эклиптикадан) шимолда, ўн иккитаси фалакул буружда ва ўн бештаси фалакул буруждан жанубда жойлашади. Бу юлдузлардан айримлари шу юлдуз

²⁰ Абу Райҳон Беруний. Танланган асарлар. 3-том Геодезия. Тошкент, 1982, 94108, 241—245-бетлар.

туркумларининг ўзида, айримлари эса туркумдан ташқарида жойлашади. Бу кейингиларни юлдуз туркумларининг ташқи юлдузлари деб ҳисобланган.

Абдурраҳмон Сўфий Турғун юлдузларни аниқлаш тўғрисида махсус китоб ёзган, барча олимлар унга мушоахат қиладилар ва уни қабул этадилар.

Биз эса юлдузларнинг осмон куррасидаги ҳолатини кузатишга қадар улар ҳақида Абдурраҳмоннинг китобидагига асосланардик. Бироқ, биз кузатганимиздан кейин баъзи юлдузларнинг ҳолати унинг (китобидагига) мос келмаслигини кўрдик. Аллоҳ бизнинг кузатишларимизга таовун берганидан сўнг бу юлдузлар ва бошқа юлдузларнинг ҳолатлари (Абдурраҳмон) айтганига зид эканлигининг шоҳиди бўлдик. Биз бу юлдузларни ўз кузатишимизга мос келган ҳолда куррага жойлаштирганимизда эса кузатганимизга ҳеч зид келмаганлигини кўрдик. Биз бунга имонмиз. Биз барча юлдуз туркумларидаги юлдузларни кузатдик. Лекин бундан йигирма етти юлдуз мустасно, чунки уларнинг (осмон экваторидан) жанубий масофаларининг катталиги тўғрисида улар Самарқандда кўринмасди. Бу (Самарқандда кўринмайдиган) юлдузлардан еттита Мижмара («Қурбонгоҳ») юлдуз туркумидан, саккизтаси Сафина («Кема») юлдуз туркумидан — булар 36-нчи юлдуздан 41-гача, 44-ва 45-юлдузлар, ўн биттаси Қентаврус («Қентавр») туркумидан — булар 27 дан охиригача ва яна битта Сабъ («Ҳайвон») юлдуз туркумидан бу 10-нчи юлдуз.

Шу йигирма етти юлдузни биз китобимизга Абдурраҳмон Сўфий санаси билан келтирамиз. Қолган саккиз юлдуз ҳақида Абдурраҳмон Сўфий ўз китобида уларни Птолемей кўрган ерда ҳеч қандай юлдуз топмаганлигини айтган. Биз ҳам ҳар қанча ҳаракат қилсакда, ўша жойларда ҳеч қандай юлдузни топмадик, Шунинг учун биз ҳам у саккиз юлдузни бу китобимизда келтирмаймиз. Бу юлдузлар «Мумсик ал-аинна» («Жилов ушловчи») нинг 14-нчи, Сабънинг 11-нчи юлдузи ва Ҳутдан ташқарида жанубдаги олтита юлдуздор»²¹.

Юқоридаги парчадан кўринадики, Улуғбекнинг юлдузлар жадвали ўрта асрлар давридаги энг нодир ва энг мукамал жадвалдир. Бу парча яна Улуғбек расадхонасида юлдузлар глобуси тузилган деган хулосага олиб келади.

Асарнинг охириги — тўртинчи китоби фақат икки

²¹ Мазкур қўлёзма, № 2214. С. 117 а, 118 а.

бобдан иборат бўлиб, у асосан илми нужумга бағишланган.

Улуғбек «Зиж»и билан унинг «Бир даража синусини аниқлаш ҳақида рисола»си бевосита бир-бирига боғлиқ бўлгани учун шу ерда у ҳақда қисқача тўхталамиз. Афсуски, бу рисола алоҳида асар сифатида бизгача етиб келмаган. Бу рисоласи ҳақида Улуғбек «Зиж»нинг иккинчи китобининг иккинчи боби охирида бундай дейди:

«Синуслар ва тангенслар жадваллари бир даражанинг синусига асосланган бўлиб, ҳозирги бизнинг кунларимизгача ҳеч ким буни исботлаш йўли билан тоьган эмас. Барча олимлар уни амалий топиш усулини биллмаганларини ва мумкин қадар тахминий аниқлашга ҳаракат қилганларини таъкидлаганлар. Биз эса Аллоҳнинг инояти ва марҳамати билан уни исботлаш усули билан топишга муяссар бўлдик ва бу ҳақда алоҳида китоб ёздик ва ўша исботлаш билан топилган синусга амал қилган ҳолда ишбу жадвалларни тўздик».

Айтганимиздек, бу китоб бутун ҳолда сақланмаган бўлиб, унинг бир қисми Қози Зода Румийнинг набираси Мирим Чалабийнинг «Дастурул амал ва тасҳиҳул жадвал» номли асарида келтирилган²². Бу қисмини Б. А. Розенфельд ва А. П. Юшкевич, Жамшид Кошвийнинг рисолалари билан бирга нашр этган²³. Кейинроқ улар бу рисолаи Қози Зодага нисбат берадилар²⁴. Биз Улуғбек «Зиж»и ва унга Хусайн Биржандий ёзган шарҳни ўрганиш натижасида Биржандийнинг шарҳи орасида Улуғбек рисоласининг бир қисмини топдик ва унинг русча таржимасини 1979 йили нашр этдик²⁵. Бу билан Улуғбек илмий меросининг муҳим бир қисмининг тақдири аниқланди.

Буюк олимнинг «Рисолаи Улуғбек» номли астрономик, ва «Тарихи арбаъ улус» номли тарихий асари ҳали ўрганилмаган. Бу асарлар, умуман фан тарихида кам маълум ва ноёбдир. Умидвормизки, уларнинг ўрганилиши Улуғбек ижодининг янги саҳифаларини очади.

²² Мазкур қўлёзма. 2214-сон. 10-бет.

²³ Джамшид Гиясэддин ал-Кашш. Ключ арифметики. Трактат об окружности. М., 1956. С. 311—319.

²⁴ Розенфельд Б. А. Юшкевич А. П. О трактате Казши заде ар-Руми об определении синуса одного градуса. — В сб.: Историко-матем. иссл. Вып. XIII. М., 1960. С. 533—556.

²⁵ Ахмедов А. О комментариях Абд-ал-Али Хусайна Биржанди к «Зиджу» Улуғбека. — В сб.: Из истории науки эпохи Улуғбека. Ташкент, 1979. С. 69—109.

Бироқ, олимга буюк шуҳрат келтирган асар унинг «Зиж»идир.

Улуғбек «Зиж»ни ўрта асрлардаги энг мукаммал астрономик асар бўлиб, тезда замондошларининг диққатини ўзига жалб этди. Энг аввал бу асар Самарқандда Улуғбек атрофига тўпланган олимлар ижодига таъсир кўрсатди «Зиж»да ҳеч қандай назарий дастурлар баён этилмайди ва теоремалар исботланмайди, балки назарий фикрлар қонда тарзида келтирилади. Шунингдек, муҳим аҳамиятга эга бўлган сонлар ва параметрлар «биз шундай топтик» деган ибора билан ҳисобсиз ва исботсиз келтирилади. «Зиж»ни ўрганиш шуни кўрсатадики, у фақат амалий қўлланишга мўлжалланган бўлиб, назарий масалаларни баён этишни Улуғбек олдида мақсад қилиб қўймаган. Шунинг учун бўлса керак, «Зиж»ни биринчи бўлиб Самарқанд олимларининг ўзи, хусусан Али Қушчи шарҳлайди. Ундан кейинги шарҳларни Мирим Чалабий ва Ҳусайн Биржандийлар ёзди.

1449 йили Улуғбекнинг фожиали ўлиmidан сўнг Самарқанд олимлари аста-секин Яқин ва Урта Шарқ мамлакатлари бўйлаб тарқалиб кетадилар. Улар ўзлари борган ерларга Самарқанд олимларининг ютуқларини ва «Зиж»нинг нусхаларини ҳам етказдилар. Хусусан, Али Қушчи 1473 йили Истанбулга бориб, у ерда расадхона қурдиради. Шу тариқа Улуғбек «Зиж»ни Туркияда тарқалади ва Туркия орқали Оврупо мамлакатларига ҳам етиб боради.

Ҳозирги кундаги маълумотларга кўра, «Зиж»нинг 120 га яқин форсий нусхаси ва 15 дан ортиқ арабий нусхаси мавжуд. Шунинг ҳам айтиш керакки, ўрта асрдаги ҳеч қандай астрономик ёки математик асар бунчалик кўп нусхада мавжуд эмас. Шундай қилиб, Улуғбек «Зиж»ни барча мусулмон мамлакатларида тарқалиб, шарҳланган. Б. А. Розенфельднинг маълумотига кўра, «Зиж»ни қуйидаги олимлар шарҳлаган: Шамсиддин Муҳаммад ибни Абул Фатҳ ас-Сўфий ал-Мисрий (ваф. тахм. 1495), Абдулқодир ибни Рўений Лаҳижий (ваф. 1519), Мирим Чалабий (ваф. 1525), Абдул Али ибни Муҳаммад ибни ал-Ҳусайн Низомиддин ал-Биржандий (ваф. 1525), Гиёсиддин Мансур ибни Садриддин Муҳаммад ал-Ҳусайний ал-Даштакий аш-Шерозий (ваф. 1542).

Улуғбек «Зиж»нинг таъсири айниқса Ҳиндистонда кучли бўлди. Самарқанд олимларининг илмий анъанаси Ҳиндистонга Бобурнинг ўзи етказган деган маълумот бор. Бобурнинг ворислари ўз атрофларига олимларни

тўплайдилар ва уларнинг илмий изланишларига шароит яратадилар. Ҳинд олимлари кўп тарафдан Самарқанд олимларига тақлид қиладилар. Масалан, Шоҳ Жаҳони Аввал замонида Лаҳор ва Деҳлида ишлаган Фариддин Масъуд ад-Деҳлавий ваф. (1629) «Зижи Шоҳ Жаҳоний» номли асар ёзади: ундаги китоб ва бобларнинг сони худди Улуғбек «Зиж»идагидек ва жадвалларнинг ҳам кўп қисми Улуғбекдан олинган. Нуфузли ҳинд олими Савай Жай Сингх (1686—1743) ҳам ўзининг «Зижи Муҳаммадшоҳий» номли асарини Улуғбек «Зиж»и таъсири остида ёзган.

«Зиж»нинг Фарбий Оврупо фанига ҳам таъсири катта бўлди. Биз ушбу рисоланинг бошларида айтганимиздек, овруполиклар Темур ва унинг набиралари, хусусан Улуғбек ҳақида XV асрданоқ билар эдилар. Али Қушчи Истанбулда Самарқанд олимлари асарларини, жумладан Улуғбек «Зиж»ини, тарғиб қилгач, Оврупода Улуғбекнинг олимлиги ҳақида ҳам хабар тарқалади.

1638 йили Истанбулга инглиз олими ва шарқшуноси Оксфорд университетининг профессори Жўн Гривос (1602—1652) келади. У ўзи билан Англияга Улуғбек «Зиж»ининг бир нусхасини олиб кетади. 1648 йили Гривос аввал «Зиж»даги 98 юлдузнинг жадвалини чоп этади. Уша йилнинг ўзида у яна «Зиж»даги географик жадвални ҳам нашр қилади. 1650 йили эса у «Зиж» биринчи китобининг лотинча таржимасини нашр қилади. 1652 йили охириги иккита иш яна қайта нашр қилинади.

Яна бир инглиз олими ва шарқшуноси Тўмас Ҳайд (1636—1703) «Зиж»даги турғун юлдузлар жадвалини 1665 йили форсча ва лотинчада нашр этади. Шуниси диққатга сазоворки, Ҳайд Гривоснинг ишларидан беҳабар эди. Демак, «Зиж»нинг нусхалари қандайдир йўллар билан унга ҳам етиб келган.

Ҳайднинг нашридан 15 йил кейин поляк олими Ян Гевелий (1611—1687) Данцигда Улуғбек «Зиж»идаги айрим жадвалларни нашр этади. Бундан кейин XVIII ва XIX асрларда қатор Оврупо олимлари «Зиж»нинг айрим қисмларини нашр этадилар. Француз шарқшуноси Л. А. Седийо (1808—1876) «Зиж»нинг сўзбошиларини французча таржимасини 1847—1853 йилларда нашр этади. Ва ниҳоят, XX аср бошига келиб америкалик олим Э. Б. Нобл «Зиж»нинг Англия кутубхоналарида сақланадиган 22 қўлёзмаси асосида юлдузлар жадвалининг инглизча таржимасини (Вашингтон, 1917) нашр этади.

Шундай бўлишига қарамай, Улуғбек «Зиж»и, уму-

ман олганда тўлиқ ўрганилмаган ва бирор замонавий олим томонидан замонавий тилга тўлиқ таржима этилмаган. Ҳозирги кунда Улуғбекнинг 1994 йили нишонланадиган 600 йиллик мавлуди муносабати билан камина томонидан «Зиж»нинг тўлиқ русча таржимаси мукамал шарҳлар билан нашрга тайёрланаяпти. Мазкур йили бу таржима чоп этилиб, китобхонларга тақдим этилади, деган умиддамиз.

Юқорида келтирилганлардан ва яна бошқа маълумотлардан шуниси аниқки, Улуғбек «Зиж»и буюк бир астрономик асар бўлиб, у ўрта асрларда ва ундан анча кейин ҳам Ҳиндистондан то Атлантика океанигача бўлган ҳудудда астрономиянинг ривожланишига улкан таъсир кўрсатган. Шуниси диққатга сазоворки, агар Шарқда «Зиж»га тақлид қилинган, у кўчирилган ва шарҳланган бўлса, Фарбда оптик астрономия даврида Улуғбекнинг юлдузлар жадвали, телескопик кузатишлар ёрдамида қайта-қайта текширилиб, унинг юқори даражада аниқ эканлигига ишонилгач, қайта-қайта, то XX аср бошларигача нашр этилган.

Улуғбек «Зиж»и шу кунларимизда ҳам ўз аҳамиятини йўқотмади. Матбуотдан маълумки, кўп мамлакатларнинг хариталарига, айниқса бизнинг мамлакатимизда нашр этиладиган хариталарда «мамлакат хавфсизлиги» нуқтаи назаридан кўплаб географик пунктларнинг, яъни шаҳар ва қишлоқларнинг, дарёлар ва кўлларнинг қирғоқлари ва бурилиш жойларининг географик координатлари махсус хато билан кўрсатилади. Энди ошкоралик ва очиқлик даврида уларнинг ҳақиқий координат ва ўринларини кўрсатиш талаб қилинаяпти. Ҳолбуки, уларнинг координатлари юлдузларга қараб аниқроқ топиларкан. Агар юлдузлар сони ва уларнинг кузатилган жадваллари қанчалик кўп ва қанчалик қадимги бўлса, координатлар шунчалик аниқ бўларкан. Шу муносабат билан Улуғбек «Зиж»и ҳозирги кунги астрофизика масалалари нуқтаи назаридан ҳам аҳамият касб этади.

1987 йили матбуотда «Зиж» ёзилганига гўё 550 йил бўлган деган хабар ёзилиб қолди. XIX аср ўртасидаёқ француз шарқшуноси Л. А. Седийо «Зиж» 1437 йили ёзиб тугатилган деган сўзларни айтган эди. Шунини ҳам таъкидлаш керакки, бу гапларнинг ҳаммаси хато. Гап шундаки, Улуғбек ўзининг юлдузлар жадваллари ва сайёралар ҳаракати жадваллари учун асосий сана (таърих—эпоха) деб ҳижрий 841 йилнинг 1 муҳаррамини танлаган, бу сана эса 1437 йил 5 июлига мос кела-

ди. Улуғбек ўз асарида бошқа ислом астрономлари каби 30 йиллик ҳижрий қамарий йиллар давридан фойдаланади. Улуғбек ҳаётлигида бундай давр боши мазкур санага тўғри келарди. Ундан ташқари бу сана Улуғбекнинг астрономик кузатишларининг ва «Зиж» устида ишлаган вақтининг деярли ўртасига тўғри келарди. Лекин бизда Улуғбек «Зиж»ни ўлимидан биров олдин тугатган дейишга асос бор. У «Зиж»нинг календарларга бағишланган бош қисмида 1444 йил январининг охири ҳақида ўзининг ҳозирги замони тўғрисида гапиргани бу ҳақда далолат беради. Лекин «Зиж»нинг ёзилиши санаси келтирилмаган.

Юқорида айтганимиздек, Самарқанд илмий мактаби Улуғбекнинг бевосита иштирокида ва унинг шахсий ташаббуси туфайли шаклланди. Улуғбек Самарқандга илмнинг турли тармоқлари бўйича олимларни тўплаб, уларнинг илмий фаолиятини йўлга солиди, мадраса ва расадхона қурдиради. Фақат Самарқандда эмас, балки бошқа шаҳарларда ҳам мадрасалар ўша даврнинг университетлари қурилади. Улардан айримларига, масалан, Самарқанд, Бухоро ва Ғиждувондагиларига Улуғбекнинг шахсан ўзи асос солиди ва бу мадрасалар унинг номи билан аталади. Уларда нуфузли олимлар дарс беради, улар кўпроқ дунёвий фанлардан маърузалар ўқийдилар. Ўша даврнинг ўзида Мовароуннаҳр ва Хуросоннинг шаҳарларида кўплаб ҳунармандлар, меъморлар, қурувчилар, мусаввирлар, чилангарлар, зарҳалчилар, ёғочкорлар ва ўймакорлар ишлайдилар.

Шу тариқа Улуғбек даврида Мовароуннаҳр ва Хуросон ҳудудидаги ижтимоий тараққиёт юксак маданий ва илмий кўтарилишга олиб келди. Бу кўтарилишни ҳозирги фанда (Жирмунский, Брагинский, Лось) Урта Осиё — Хуросон ва Эрон Уйғониши — Ренессанси деб аталади. Айрим муаллифлар (масалан, Конрад) уни Мусулмон ренессансининг сўнгги даври ва умуминсон ренессансининг бир қисми деб атайди.

Қандай аталишидан қатъи назар, бу илмий-маданий кўтарилиш Урта Осиё икки дарё оралиғи билан боғлиқ бўлиб, у ҳам бўлса ўз ибтидосини Улуғбекнинг XV аср бошида Самарқанддаги илмий фаолиятидан олади. Бу бир ярим асрлик давр ўрта аср халқларининг маънавий ва моддий маданияти тарихида ниҳоятда чуқур из қолдирди ва ҳозирги кунда ҳам бу халқларнинг маданий ривожланишининг асосида туради. Шунинг учун ҳам Урта Осиё халқлари Улуғбек ва унинг сафдошларидан абадий миннатдордирлар.